

XVI a. pabaigos – XIX a. I pusės molinės pypkės Europoje: geografiniai ir kultūriniai kontekstai

ATAS ŽVIRBLYS

Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, Herkaus Manto g. 84,
92294 Klaipėda

El. paštas archeologija@gmail.com

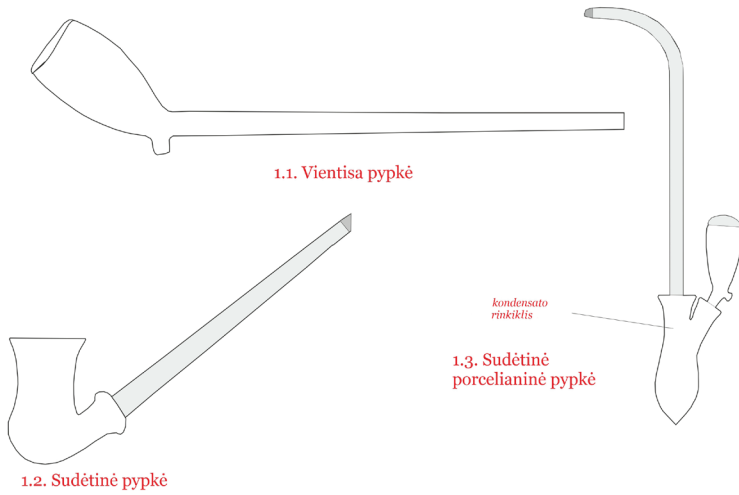
Straipsnyje apžvelgiama molinių XVI a. pab. – XIX a. I pusės pypkių raida Europoje, nagrinėjamos įvairios šių gaminių plėtros priežastys. Remiantis surinkta informacija, pateikiamos skirtingų molinių pypkių tipų chronologinės ribos ir geografinis paplitimas. Tekste nagrinėjami įvairūs istoriniai kontekstai, galėję paveikti pypkių gamybą ir prekybą bei formuoti naujas vartojimo tradicijas. Straipsnį papildančiuose istoriniuose žemėlapiuose vaizduojamos pypkių paplitimo tendencijos skirtinguose Europos regionuose.

Raktažodžiai: naujųjų laikų archeologija, molinių pypkių istorija, kolonijinės prekės, olandiškos pypkės, turkiškos pypkės

ĮVADAS

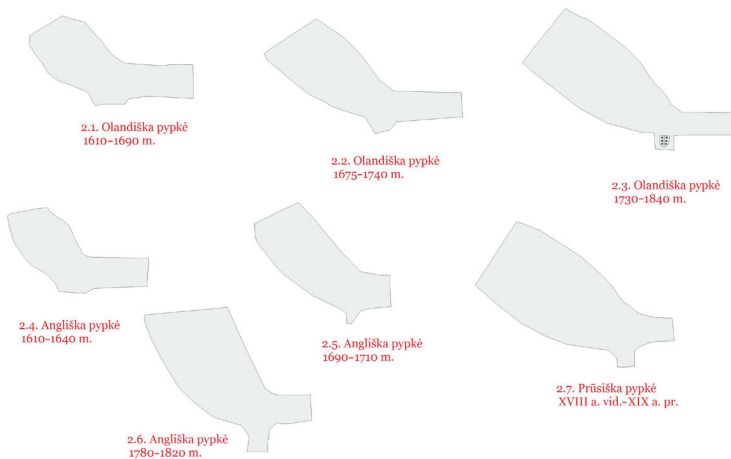
Molinės XVII–XIX a. I pusės pypkės yra gana dažnas radinys tyrinėjant Europos senamiesčių kultūrinius sluoksnius. Anglijoje, Nyderlanduose jos gausiai aptinkamos jau XVII a. pr. kultūriniuose horizontuose, o Rytų Europoje jų daugiau užfiksuojama XVII a. vid. ir vėliau datuotuose sluoksniuose. Pypkės skyrėsi savo formomis, puošyba ir kitais aspektais. Šiaurės Vakarų Europoje paplito vientisos formos balto molio pypkės, kurias sudarė galvutė ir ilgas plonas vamzdelis (1 pav.). Rytų ir Vidurio Europoje XVII–XIX a. vyravo pypkės, tyrėjų dažnai įvardijamos kaip „turkiškos“, „osmaniškos“, „Viduržemio jūros“ etc. Visos jos nors ir turėjo ryškių tipologinių skirtumų, pasižymėjo vienu bendru esminiu bruožu – buvo sudarytos iš 3 skirtingų dalių: molinės pypkės galvutės, dažniausiai medinio vamzdelio ir iš gintaro, kaulo ar kitos medžiagos pagaminto kandiklio.

Taigi Europoje nuo XVII a. išplito dvi skirtingos molinių pypkių rūkymo kultūros. Tokia situacija susidarė ne tik dėl technologinių gamybos skirtumų, bet ir dėl kultūrinių, religinių, ekonominių, geografinių bei politinių veiksnių. Šias kultūras simboliškai galima pavadinti *jūrine* ir *kontinentine* (2–3 pav.). Pasirinkti pavadinimai yra labiau sutartiniai, apibūdinantys įvairius vienai ar kitais tradicijai priskirtinus požymius ir juos apibendrinantys. Žodžiu *jūrinė* norisi pabrėžti, kad dauguma šiai tradicijai atstovaujančių valstybių tabaką atsiveždavo iš užjūrio kolonijų ir vėliau jį perparduodavo Europos žemyne. Žodžiu

1 pav. Pypkių tipai: 1 – vientisos, 2 – sudėtinės, 3 – sudėtinės porcelianinės su kondensato rinkikliu. Pilkai pažymėtos medinės, metalinės ar iš kitų medžiagų pagamintos pypkių dalys, kurios archeologinių tyrimų metu retai aptinkamos. Piešinių autorius Atas Žvirblys

kontinentinė nurodoma visiškai kita pypkių gamybos tradicija, kurios iškilimas labai stipriai koreliuoja su tabako auginimo plėtra Pietryčių ir Vidurio Europoje – taigi žemyne, arba kontinente. Šių dviejų rūkymo kultūrų bruožai, pypkių skirtumai, paplitimo ribos ir yra straipsnio objektas.

2 pav. Vientisų pypkių formos. Piešinių autorius Atas Žvirblys (piešiniams panaudoti profiliai iš: [19; 26; 68])

3 pav. Sudėtinių pypkių formų įvairovė. Piešinių autorius Atas Žvirblys (piešiniams panaudoti profiliai iš: [16; 26; 57])

Įvairių šalių mokslininkai molines pypkes tyrinėja jau nuo XX a. vidurio: per kelis dešimtmečius parašytuose straipsniuose pypkės analizuojamos įvairiais aspektais. Dažniausiai šie tyrinėjimai yra labai lokalūs ir retai kada apima didesnę regioną, pateikia europinį kontekstą. Tokių darbų tėra keletas. Visų pirma paminėtinas 1980 m. pasirodęs britų archeologo Peterio Davey redaguotas Oksforde išleistas „British archaeological reports“ serijos leidinys *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe IV. Europe I*, kuriame išspausdinta nemažai straipsnių, skirtų Skandinavijoje, Nyderlanduose bei Pietryčių Europoje gamintoms pypkėms [17]. Kitas leidinys – 1989–2009 m. Vokietijoje leistas pypkių tyrinėjimams skirtas mokslinis žurnalas *Knasterkopf*. Pirmuose numeriuose spausdinti straipsniai apie pypkes, daugiausia rastas Vokietijoje, tačiau 2005 m. pasirodęs solidus 192 puslapių leidinys buvo skirtas tik Baltijos šalims ir Lenkijai [38; 62; 74]. Pastaruoju metu aktyviausiai pypkių tyrinėjimus vykdo tarptautinė pypkių tyrėjų asociacija „L’Académie Internationale de la Pipe“ (įkurta 1984 m.), vienijanti skirtingų šalių tyrėjus ir iki 2019 m. išleidusi 12 pypkių istorijai skirtų leidinių (*Journal of the Academie Internationale de la Pipe*).

Bendras europinis kontekstas pateikiamas ir pavieniuose kitų autorių darbuose. Rumunų tyrėja Ana-Maria Gruia savo monografijoje *The Gift of Vice*, skirtoje rūkymo ir pypkių istorijai Transilvanijoje, taip pat aprašo Rytų ir Vidurio Europoje bei Osmanų imperijoje randamas pypkes [30, 18–30]. Archeologas Ralfas Kluttigas-Altmanas straipsnyje „New Technologies in the Manufacture of Clay Tobacco Pipe in Central Europe“ išsamiai analizuoja pypkių gamybos istoriją Vidurio Europoje, daugiausia dėmesio skirdamas dabartiniams Rytų Vokietijos ir Pietvakarių Lenkijos regionams, istoriškai žinomiems kaip Silezija ir Saksonija [40, 295–304].

Straipsnio tikslas – apibendrinus skirtingų šalių tyrėjų duomenis, patikslinti skirtingų molinių pypkių tipų paplitimo ribas ir tarpregioninius skirtumus Europoje XVI a. pab. – XIX a. I pusėje, paanalizuoti geografinius ir kultūrinius kontekstus. Siekiant šio tikslo, sudėtingiausias uždavinys buvo sudaryti žemėlapius, kurie realiai atspindėtų istorines valstybių ribas, ir

juose pateikti pypkių gamybos vietas (4–6, 7, 9–10 pav.). Darbą apsinkino nevienodas temos ištyrimo lygis skirtingose valstybėse, taip pat pastebėta, kad daugelis tyrėjų savo ankstesniuose darbuose naudodavo šiuolaikinį politinį žemėlapi, nors tekste ir analizuodavo istorinį regioną. Dėl šių priešasčių žemėlapiuose simboliškai siekta vizualiai pateikti turimas žinias apie pypkių paplitimą, nurodyti pagrindines plitimo tendencijas, esant galimybei pažymėti gamybos centrus. Daugiausia dėmesio skiriama Vidurio ir Šiaurės Rytų Europai, todėl valstybės, esančios toliau nuo minėtų regionų ir plačiau neeksploatavusios savo gaminių, žemėlapyje nevaizduojamos.

XVI A. PABAIGA–XVII A. VIDURYS

XVI a. pabaigoje – XVII a. viduryje tabakas paplinta visoje žemyninėje Europoje (4–5 pav.). Nors jau XVI a. rūkymas buvo populiarus tarp Ispanijos ir Portugalijos jūreivių, tačiau beveik visą šimtmetį to meto visuomenėje tabakas labiau buvo vertinamas kaip medicininis augalas. Plačiai pripažintos jo gydomosios savybės, tabakas naudotas šviežias, virtas, tepalų pavidalo etc. [13, 23–30], o rūkymas vis dar buvo gana retas reiškinys. Ir tik nuo XVI a. pab., anglams įkūrus savo kolonijas Šiaurės Amerikoje, situacija ėmė keistis. Į Europą vis intensyviau plūstant įvairioms kolonijinėms prekėms, tarp jų reikšmingesnę dalį sudarė tabakas. Per Anglijos ir Nyderlandų (jungtinių provincijų) pirklius, kurie tuo metu turėjo didžiausius prekybinius laivynus, ši produkcija pasiekė atokesnius Europos regionus, taip pat Baltijos jūros uostus [39, 260]. Didelę reikšmę rūkymo plėtrai turėjo ir XVII a. Europoje vykę karai. Trisdešimtmetis karas Vokietijos žemėse (1618–1648), ATR ir Maskvos valstybės karas (1654–1667), kiti kariniai konfliktai lėmė ne tik didžiulius materialius nuostolius ir demografines krizes, tačiau ženkliai prisidėjo ir prie kultūrinių mainų, leido plisti įvairioms naujovėms, kartu ir įpročiui vartoti tabaką.

Anglija – viena pirmųjų Europos valstybių, kurioje išplito tabako vartojimas (4 pav.). Kai kituose kraštuose amžininkai minėjo tik pirmus susidūrimus su šiuo importiniu augalu, Anglijoje XVI a. pab. jau nemažai meistrų gamino pypkes. Toks ankstyvas rūkymo paplitimas siejamas su XVI a. 9-ajame dešimtmetyje anglų surengtomis ekspedicijomis į Naująjį pasaulį, kurių metu nesuradus jokių naudingųjų iškasenų buvo imtasi į Angliją vežti tabaką ir populiarinti rūkymą šalyje. Pagrindinis ekspedicijų iniciatorius karalienės Elžbietos I favoritas Walteris Raleighas, pats būdamas entuziastingas rūkalius, naują įprotį aktyviai populiarino ir visuomenėje. Supažindinant anglus su tabaku reikšmingą vaidmenį suvaidino kelionėse dalyvavęs astronomas ir matematikas Thomas Harriotas, kelionės įspūdingius aprašęs 1588 m. išleistoje knygoje (*A Briefe and True Report of the New Found Land of Virginia*). Joje aptariami vietinių gyventojų papročiai, naujų žemių ekonominis potencialas, dažnai minimas ir tabakas. Kelionės aprašymo tikslas buvo įtikinti Londono pirklius, kad Amerika yra nuostabių galimybių žemė, kurioje gausu būdų užsidirbti pelną [53, 174–187].

Pradėjus gaminti pypkes vietoje, 1619 m. Londone įsikuria pirmasis cechasis, o 1620 m. molines pypkes gamino jau 52 meistrai. Būtent Londone daugiausiai randama XVI a. pab. – XVII a. pradžia datuojamų pypkių, pagamintų iš balto molio, vientisos formos. Ankstyviausios pypkės turėjo mažas galvutes ir trumpus vamzdelius (1–2 pav.), ženklintos viena raide ar simboliu ant kulno ar vamzdelio [33, 41].

Greitai paplitusį įprotį rūkyti tabaką Anglijoje iliustruoja to laikotarpio grožinė literatūra: Edmundas Spenseris (1552–1599), Samuelis Rowlandsas (1573–1630), Nathanas Fieldsas (1587–1620), Benas Jonsonas (1572–1637) ir kiti savo poemose, pamfletuose ir dramose rūkomą, uostomą ar kramtomą tabaką bei pypkes mini daugelį kartų. Ir tai daro

taip natūraliai, be jokių papildomų paaiškinimų, kad susidaro išpūdis, jog rūkymas yra visiems girdėtas, suprantamas ir daugelio išbandytas dalykas [21, 47, 55, 58–63, 72].

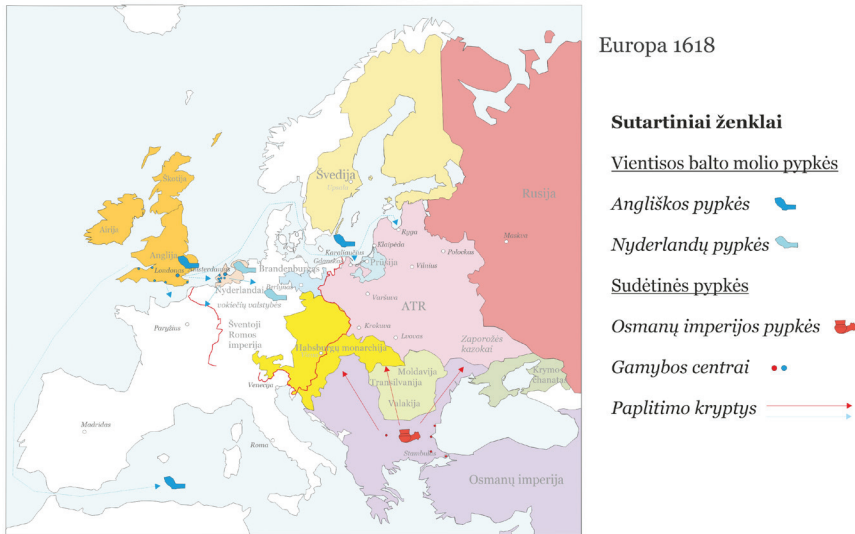
Vis dėlto XVII a. pradžioje Anglijoje būta nemažai ir tabako priešininkų, visų pirma tarp tikinčiųjų. Tai ypač stipriai pasireiškė Naujoje Anglijoje – naujame kolonizuotame žemyne, kur stiprią įtaką turėjo čia atsikėlusios puritonų bendruomenės. 1629, 1638 ir 1647 m. pasirodžiusiais teisės aktais buvo įvestas amžiaus cenzas, draudimas įsigyti tabako be gydytojo paskyrimo ir kiti vartojimą ribojantys įstatai [27, 139–140]. 1603 m. karaliumi tapęs Jokūbas I (1566–1625) (prieš tai Škotijos karalius Jokūbas VI) buvo aktyvus kampanijos, nukreiptos prieš rūkymą, dalyvis. 1604 m. savo rašytame traktate jis argumentuotai išdėstė prieš tabako vartojimą nukreiptus teiginius. Yra istorikų, teigiančių, kad vieną traktato egzempliorių Jokūbas I nusiuntė Lenkijos ir Lietuvos karaliui Zigmantui Vazai (Zigmantui III) [36; 47, 268–269]. Karalius Jokūbas I ėmėsi ir konkretesnių darbų: 1618 m. mirties bausme nuteisė karalienės Virdžinijos kolonijos įkūrėją serą Walterį Raleighą (1554–1618). Po šio įvykio daugelis pypkių gamintojų anglų turėjo trauktis iš savo gimtosios šalies. Nemažai jų savo naująja tėvyne pasirinko Nyderlandus, kurie netrukus tapo didžiausia pypkių gamintoja Europoje [20, 15].

Nyderlandai. Nyderlandų provincijose, daugiausia Olandijoje, kurioje buvo didžiausi šalies uostai Amsterdamas ir Roterdamas, tabakas buvo žinomas dar nuo XVI a. pab. – šalies uostuose apsilankydavę anglų laivų jūreiviai supažindino vietinius gyventojus su tabako rūkymu [52, 12]. Taip jau sutapo, kad kartu su tabako atėjimu į Europą Nyderlandai išgyveno didžiulį ekonominį pakilimą. Šalies uostai, jau XVI a. laikyti reikšmingais tarptautinėje prekyboje, XVII a. I pusėje tapo svarbiausiais jūrinės prekybos centrais Europoje. Didžiausias Nyderlandų uostas Amsterdamas buvo svarbiausiu pasauliniu tarptautinės komercijos centru, mokslo ir kultūros židiniu, o nedidelis Pietų Olandijos Gaudos miestas iki XVII a. vidurio virto stambiausiu pypkių gamybos centru, kurio produkcija kartu su tabaku laivais greitai paplito po visos Europos uostus, o per juos ir į žemyno gilumą (5 pav.) [24, 63, 71, 79].

Patogi geografinė padėtis ir daugelis kitų veiksnių lėmė, kad šalies uostai beveik visą XVII a. pirmavo kolonijinių prekių prekyboje Europoje. 1585 m. Pietų Nyderlandų Antverpeno uostui (1) patekus į Habsburgų (Ispanijos) valdžią, Amsterdamas perėmė jo prekybinius ryšius su Portugalija, Ispanija ir jų kolonijomis Pietų ir Centrinėje Amerikoje, Vakarų Afrikoje. 1621 m. įkurta Vakarų Indijos kompanija pradėjo pelningą prekybą su naujais kraštais. Per šalies uostus toliau į Europą keliavo druska, cukrus, tabakas, dramblio kaulas, auksas. Kartu su šiomis prekėmis laivais keliavo ir naujos pramonės gaminiai: rafinuotas cukrus, molinės pypkės etc. [24, 63, 71, 79; 81, 140–141].

Nyderlandų tabako ir pypkių prekybai buvo reikšminga ir įvairių naujų tautinių bendruomenių imigracija į šalį. Pavyzdžiui, importo padidėjimas iš Portugalijos ir jai priklausančių kolonijų yra tiesiogiai siejamas su žydų sefardų atsikėlimu į Nyderlandus ir jų prekybiniais ryšiais. Kadangi nuo pat tabako atsiradimo Europoje krikščioniškos konfesijos kiek įmanoma jį draudė, būtent žydai daugelyje Europos kraštų aktyviausiai prekiaavo tabaku, o kai kur net ilgam įgydavo prekybos juo monopolį [70, 992]. To priežastis buvo liberalesnis judaizmo požiūris į tabaką. Rabinai tabaką traktavo kaip Dievo suteiktą dovaną ar malonę. Jis buvo prilygintas maistui, taigi tabaką buvo draudžiama vartoti tik sinagogose (kaip ir maistą) [27, 281]. Pypkių gamybos plėtra Nyderlanduose siejama su anglų emigrantais, kuriems XVII a. pradžioje teko bėgti iš savo šalies dėl tabako vartojimo draudimų. Pradžioje

(1) XVI a. tai buvo didžiausias ir svarbiausias regiono prekybos centras: prekiauta iš Anglijos atvežtais drabužiais, prieskoniais iš Portugalijos, sidabru iš Vidurio Europos.

4 pav. Europa, 1618. Prieiga per internetą: <http://www.atlas-europa.de/>

dauguma jų kūrėsi Amsterdame, kuris iki 1640 m. buvo didžiausias pypkių gamybos centras [65, 93]. Vėliau išaugo anglų pypkių meistrų emigracija į Gaudos miestą, garsėjusį kaip puodininkystės centras. XVII a. I pusėje dėl čia įsikūrusių anglų meistrų tarp Gaudos pypkių gamintojų išpopuliarėjo jų ženklinimas „Tiudorų rožės“ ženklu. Taip išreikštas lojalumas ar palankumas buvusiai Anglijos karalienei Elžbietai I.

Kaip ir Anglijoje, Nyderlanduose buvo gaminamos balto molio vientisos formos pypkės. Pirmi gaminiai buvo gerokai mažesni nei vėliau, XVIII–XIX a., pasirodę modeliai. Vyravo dvigubo nupjauto kūgio (*dubbelconische*) galvutės su storesnėmis sienelėmis ir 9–11 mm skersmens vamzdeliais, geresnės kokybės pypkių paviršius būdavo gludinamas, jos ženklintos individualiais meistrų ženklais (1–2 pav.) [19, 26–30].

Vėliau išplito mada pypkes puošti įvairiais sužetinais motyvais, kuriuose vaizduojamos biblinės scenos, egzotiški kraštai. Nusistovėjo ir tapo gana tradiciniai augaliniai bei geometriniai motyvai, heraldiniai elementai. Tam turėjo įtakos 1660 m. įkurtos pypkių gamintojų gildijos reglamentuota ženklinimo sistema. Netrukus Gauda tapo didžiausiu pypkių gamybos centru ne tik Olandijoje ar apskritai Nyderlanduose, bet ir visoje Europoje [13, 31–48; 20, 15]. Jos meistrų sukurtos molinių pypkių formos ir puošyba iki pat XIX a. buvo pavyzdys ir plagijavimo objektas kitų kraštų gamintojams.

Vokiečių valstybės ir Habsburgų monarchijos teritorija. Ši etniniu požiūriu gana marga teritorija buvo labai nevienalytė ir valstybiniu lygmeniu. Dauguma čia gyvavusių valstybių, tarp jų Saksonija bei Bavarija, įėjo į Šventosios Romos imperijos sudėtį, tačiau Habsburgų monarchijos pietrytinė dalis jai nepriklausė. Nevienalytė situacija klostėsi ir dėl tabako rūkymo (4–5 pav.).

Dabartinės Vokietijos teritorijoje rūkymas išplito XVII a. pradžioje. Prie šio įpročio plitimo daugiausia prisidėjo Trisdešimtmetis karas (1618–1648). Tą rodo gausūs pranešimai ir kiti dokumentai apie tabako importą, kuris prasidėjo ir tolygiai didėjo XVII a. 3-iajame dešimtmetyje [1, 11–36]. Kadangi Anglija ir Nyderlandai buvo pagrindiniai pypkių importo

šaltiniai, rūkymas plito iš Šiaurės į Pietus ir iš Šiaurės Vakarų į Pietryčius – taigi daugiausia iš šiaurėje esančių uostų ir Olandijos provincijos. Laikui bėgant importuojamas kiekis nebetenkino kylančios paklausos. Nenorėdami priklausyti nuo Nyderlandų gamintojų, vokiečiai pypkes pradėjo gaminti ir patys. XVII a. I pusėje pypkių meistrų dar buvo nedaug, procesas išibėgėjo XVII a. II pusėje, kai prasidėjo gamyba Manheime ir Frankentalyje, pietinėje Žemutinės Saksonijos ir pietinėje Bavarijos dalyse, Silezijoje. Tuo metu vokiškos pypkės savo forma imitavo Nyderlandų gaminius, anglišku modelių beveik neaptinkama [64, 59].

Toliau nuo Nyderlandų nutolusiose vokiečių žemėse ir Habsburgų monarchijos šiaurės vakariniame pakraštyje XVII a. klostėsi specifinė situacija. Šioje teritorijoje rūkymo mada plito greičiau, nei buvo perimtos Nyderlandų pypkių gamybos technologijos, o tai lėmė, kad čia XVII a. viduryje atsirado savitos pypkių gamybos tradicijos. Jau minėtoje Bavarijoje, Saksonijoje, Silezijoje, taip pat Bohemijoje išplito vietinės gamybos balto molio pypkės (5 pav.) [40, 295–304]. Skirtingi maži ir nepriklausomi gamybos centrai bei didelis atstumas nuo pagrindinio pypkių gamybos centro – Olandijos provincijos – lėmė, kad juose pagamintos pypkės nors ir buvo panašios į olandiškas, tačiau jų formos ir puošyba buvo labai įvairi. Šie gaminiai sėkmingai konkuravo su atvežtine produkcija – Bavarijoje olandiškų ar kitų Nyderlandų regionų XVII a. pypkių randama gana nedaug. Vietinė produkcija daug kur sėkmingai išplito iki pat XVII a. pabaigos [69, 23, 32].

Kaip ir Nyderlanduose, Habsburgų monarchijos valdose svarbus vaidmuo tabako prekyboje teko žydų tautybės verslininkams. Dabartinių Rumunijos, Kroatijos, Čekijos valstybių teritorijose būtent žydų pirkliai aktyviai užsiėmė tabako prekyba. 1659–1660 m. Čekijoje jiems buvo pavykę gauti privilegiją (monopolį) prekybai tabaku [7, 113–120; 30, 18–30; 70, 992; 71, 903–921]. Ar žydai valdė, turėjo įtakos vietinių pypkių gamybai, duomenų nėra.

Europa 1648

Sutartiniai ženklai

Vientiso balto molio pypkės

Angliško tipo pypkės

Nyderlandų ir jas imituojančių tipų pypkės

Autonomiška vientisų pypkių tradicija Vidurio Europoje

Sudėtinės pypkės

Osmanų imperijos teritorijoje pagamintos pypkės

Osmanų veikiamos naujos gamybos tradicijos

Gamybos centrai

Paplitimo kryptys

5 pav. Europa, 1648. Prieiga per internetą: <http://www.atlas-europa.de/>

Pietrytiniame Habsburgų monarchijos pakraštyje, kovų su Osmanų imperija arenoje, iki XVII a. vidurio gana gausiai aptinkama ankstyvų Nyderlandų pypkių. Dauguma labiausiai į Pietryčius nutolusių radaviečių koncentruojasi tvirtovių aplinkoje (Poszony, Szendrő) – istoriniame Aukštutinės Vengrijos regione (jo teritorija patenka į dabartinę Slovakiją) ir yra datuojamos ne vėliau kaip 1670 m., taigi neabejotinai gali būti siejamos su karinėmis įgulomis. Pypkes analizuojantys Vengrijos tyrėjai fiksuoja, kad turkų įtaka rūkymo kultūrai XVII a. tampa vis labiau pastebima ir ji plečiasi į šiaurę [57, 65–66]. Būtent šiame regione XVII a. išryškėja kultūrinė riba tarp dviejų – *jūrinės* ir *kontinentinės* – pypkių gamybos tradicijų. Jūrinei tradicijai atstovavę Nyderlandai ir Anglija jūrų, o toliau upių keliais išpopuliarino vientisų pypkių gamybos būdą vokiečių žemėse. Kontinentinei tradicijai būdingos sudėtinės pypkės sausumos ir upių keliais iš Pietų Europos plito į šiaurę ir Aukštutinėje Vengrijoje, Osmanų imperijos ir Habsburgų monarchijos kovų arenoje, pasiekia vientisų pypkių paplitimo ribą.

Osmanų imperija. Anglų jūreivių dėka tabakas XVI a. pab. pateko ir į Osmanų imperiją. Pirmas paminėjimas dabartinės Turkijos teritorijoje yra datuojamas 1590 metais. Tačiau 1633 m. sultono Murado IV įsakymu rūkyti ir gerti kavą buvo uždrausta [5, 149]. Rūkaliai buvo kaltinami, kad jie 1633 m. Stambule sukėlė gaisrą. Vėliau kilo daug debatų, susijusių su šiuo draudimu. Nors musulmonų muftijai teigė, kad rūkymas neigiamai veikia tikinčiojo pamaldumą ir padorumą, tačiau negalėjo to įrodyti, kadangi Korane niekur nebuvo užsiminta apie tabaką. Galiausiai, 1646 m. išleidžiamas dekretas, leidžiantis vartoti tabaką [27, 274–275].

XVII a. pradžioje pirmosios pypkės buvo gamintos dabartinės Turkijos ir Bulgarijos teritorijose, o nuo XVII a. vidurio tradicija plito į Šiaurės vakarus – visą Balkanų regioną (3.1; 4–5 pav.) [2, 228]. Pirmos žinios apie tabaką dabartinės Rumunijos teritorijoje, Serbijoje ir kituose kaimyniniuose kraštuose yra siejamos su musulmonų ekspansija į šiaurę. Į tabako ir pypkių prekybą Balkanuose netrukus aktyviai įsitraukė žydų ir armėnų pirkliai [7, 113–120; 30, 18–30]. Regione pradėtos gaminti pypkės nepriminė anglišku ar Nyderlandų modelių, kadangi buvo sudėtinės, t. y. pagamintos iš molinės galvutės ir įmaunamo, dažniausiai medinio, vamzdelio su kandikliu (1 pav.). Taip išsivystė atskira pypkių gamybos kultūra, kuri per kariuomenę ir pirklius iš Viduržemio jūros ir Balkanų regionų plito toliau į Šiaurės Europą.

Visame Viduržemio jūros regione sudėtinių pypkių gamybos tradicijos atsirado ir išplito labai greitai. Dabartinėje Turkijoje, Italijoje, Ispanijoje ar Šiaurės Afrikos regione XVII a. vientisos Nyderlandų ar angliškos pypkės randamos tik uostų teritorijose [26, 26–91]. Toliau nuo jūros jos nepaplito arba anksčiau ar vėliau buvo išstumtos vietinių meistrų produkcijos, kuri, matyt, buvo pigesnė ir lengviau pasiekama. Labai svarbu pažymėti, kad šie gaminiai dažniausiai atkartodavo vietines puodininkystės tradicijas ir madas, taigi buvo gaminami vietinių puodžių, o jų pirkėjai pirmiausia buvo vietiniai gyventojai. Tinkamu pavyzdžiu čia galėtų būti XVII a. datuojamos pypkės, randamos Barselonoje (Ispanija), – čia polichrominės arba žalia glazūra dengtos vietinės gamybos pypkės savo forma ir puošyba estetiškai atkartoja puodžių gildijos gaminius [31, 111–113].

Švedija. Švedijoje rūkymas pradėjo plisti XVII a. I pusėje, prie to daugiausia prisidėjo užsienio, ypač anglų bei Nyderlandų, pirkliai. Tačiau vietiniai tyrėjai pripažįsta, kad visuotinai rūkymas išpopuliarėjo Trisdešimtmečio karo metu (1618–1648). Pirmas tabako paminėjimas užfiksuotas Upsalos universiteto konsistorijos protokoluose: 1629 m. studentai buvo nubausti, nes „gėrė“ tabaką [12, 274]. Tačiau ankstyviausias rūkymo liudijimas yra švedų karo laive „Wasa“ rasta pypkė. Pypkė vėliausiai rūkyta 1628 m. rugpjūčio dešimtą – tą

dieną laivas nuskendo [15, 253]. Nuo to laiko rūkymo įprotis plito vis greičiau: 1630 m. tabako produkcija Švedijoje apmokestinama [3, 129]. Archeologiniai ir kiti duomenys rodo, kad visą XVII a. Švedijoje ir visoje Skandinavijoje buvo populiariausias angliškos, antroje vietoje – Nyderlanduose pagamintos pypkės [6, 37].

Rusija. Į Rusiją tabakas ir pypkės galėjo išplisti įvairiais prekybiniais keliais. Vienas iš jų – naujas jūros kelias per Šiaurės, Norvegijos ir Barenco jūras; nuo XVI a. II pusės jis pradėtas naudoti siekiant išvengti Baltijos jūros uostų tarpininkavimo prekiaujant su Anglija ir Nyderlandais [24, 59; 88, 61]. Iš turimų istorinių duomenų galima spręsti, kad Rusijoje tabako vartojimas tapo pastebimas reiškinys ne vėliau kaip XVII a. II ketv. – tą liudija 1634 m. įvestas draudimas rūkyti [28, 459]. Šiek tiek vėliau, 1649 m., buvo išleistas papildomas įstatymas, draudžiantis rūkyti tabaką ir juo prekiauti. 12-oje punktų smulkiai išdėstyti draudimai ir įvairios bausmės: fiziniai kankinimai, tremtis, piniginės baudos, taip pat mirties bausmė. Tame pačiame įstatyme kelis kartus yra nurodytas pagrindinis į Rusiją nelegaliai gabenamo tabako šaltinis – „lietuvių žmonės“ (*купили у литовских приезжих людей на продажу*) [87, 178–179]. Visa tai rodo, kad prekybos tabaku mastas 1634–1649 m. gerokai išaugo. Minėti „lietuvių žmonės“ tikriausiai buvo Rygos hinterlande – Polocke, Vitebske ar kituose miestuose netoli Dauguvos – gyvenantys LDK rusėnų pirkliai arba ATR paribio su Osmanų imperija prekeiviai (5 pav.).

Apie tuo metu Rusijoje (šalyje rūkymas buvo uždraustas) naudotas pypkes duomenų surasti nepavyko. Iki XVII a. vidurio greičiausiai buvo naudojami jūrinei tradicijai atstovavusių anglų ar Nyderlandų meistrų gaminiai. Šiaurės karų metu Maskvos valstybei plečiant savo teritoriją į vakarus ir pietvakarius, buvo užvaldytos ATR teritorijos, kurių gyventojai buvo įpratę rūkyti sudėtinės Osmanų imperijos meistrų pagamintas ar panašias vietinių meistrų pypkes.

ATR ir Lenkijos karalystė. Pirmą kartą Lenkijoje tabakas minimas 1590 m.: iš Lenkijos-Lietuvos valstybės ambasadoriaus Stambule karaliaus Zigmanto Vazos sesuo dovanų gavo tabako sėklų. Šį paminėjimą galima sieti su laikotarpiu, kai tabakas įvairaus pavidalo dažniau buvo vartojamas medicinos tikslais [13, 23–30; 16, 37].

Pypkės Lenkijoje pradėjo plisti nuo XVII a. I pusės, daugiausia Anglijos ir Nyderlandų prekybininkų iniciatyva per Gdansko uostą (4 pav.). Būtent šių šalių manufaktūrose pagamintos pypkės yra ankstyviausi tokie dirbiniai Lenkijos teritorijoje. Nustatyta, kad pagrindinis prekybinis kolonijinės produkcijos kelias buvo Vyslos upė. Tabakas ir pypkės per Gdansko uostą upe patekdavo į Torūnę, o toliau – į Varšuvą bei Krokuvą [62, 35]. Nuo XVII a. vidurio rūkymas buvo gana paplitęs arčiau svarbių prekybinių kelių esančiuose miestuose, daugiausia tuo užsiimdavo kareiviai ar amatininkai [10, 241], o provincijoje, pasak amžininkų, šis reiškinys daugeliui galėjo būti nematytas [18, 305].

ATR ir LDK lietuvių žemės. XVII a. I pusėje tabakas ir pypkės kartu su kitomis kolonijinėmis prekėmis į Lietuvą galėjo patekti iš tokių Baltijos jūros uostų kaip Ryga, Karaliaučius (vok. Königsberg), Klaipėda (vok. Memel), Gdanskas (vok. Dancig) ir Elbingas (4–5 pav.).

Nors Vilnius pagal geografiją buvo artimesnis Rygai, tačiau patogesnis susisiekimas, matyt, buvo upių keliu su Karaliaučiumi. XVII a. aktyviai naudojama vandens kelio trasa jungė Nerį, Nemuną, Giliją, Kuršių marias, Deimeną, Prieglių [14, 55]. Aptariamam laikotarpiu Karaliaučiuje dominavo Nyderlandų prekybinis laivynas, kuris, be manufaktūrų gaminių, prekiaavo ir kolonijinėmis prekėmis. 1625 m. 4/5 visų į uostą atplaukusių laivų priklausė Nyderlandams. 1636 m. 162 iš 492 iš uosto išplaukusių laivų kelionės tikslas buvo Amsterdamas [23, 52].

Iš Rygos uosto tabakas ir pypkės į Vilnių greičiausiai patekdavo ne tiesiogiai, o per kitus miestus, kurie su ja palaikė prekybinius ryšius Dauguvos upe ar sausumos keliu. Istoriniuose šaltiniuose minima, kad į Rygą buvo atvežamos prekės iš rusėniškų LDK miestų (Polockas, Vitebskas), esančių šalia Dauguvos, taip pat iš Šiaurės Lietuvos miestų ir miestelių [82, 144]. Nei Vilnius, nei jam artimi aplinkiniai miestai ir miesteliai netoli Neries upės nėra minimi.

XVII a. Lietuvos miestų prekybą per Rygos uostą trikdė regiono valstybių tarpusavio karai. 1621 m. švedams užėmus Rygą, LDK prekybos apimtys per šį uostą stipriai sumažėjo beveik dešimčiai metų, prekės gabentos į Karaliaučių net iš Šiaurės Lietuvos. Ta pati situacija pasikartojė ir 1655–1661 m. karo su maskvėnais metu [82, 144; 85, 140]. 1657–1662 m. Vilniaus miesto tarybos knygoje gausu paminėjimų apie išvykusius ar jau sugrįžusius miesto gyventojus, ir daugumos jų prieglobsčio vieta buvo Karaliaučius, Tilžė arba kiti Prūsijos kunigaikštystės miestai. Tokį pasirinkimą tikriausiai lėmė saugumas, glaudūs prekybiniai ryšiai, patogus susisiekimas [48, 145, 241, 260, 269, 351, 352, 424, 442, 444, 460, 519, 528].

Taigi, vertinant tuometinius upių ir sausumos kelius Lietuvoje, galima teigti, kad Vilniaus ir Kauno pirklių ekonominiai ryšiai buvo nukreipti į Karaliaučių, Pietų Lietuvos – į Gdanską, dalies Žemaitijos – į Klaipėdą, o Šiaurės Lietuvos – neabejotinai į Rygą [59, 236; 77, 366].

Žinant pagrindines tabako importo kryptis, kyla klausimas dėl atvežamo tabako ir pypkių kiekio. Deja, išsamaus atsakymo į šį klausimą neturime, nes atvežamų prekių sąrašai dažnai neišskirdavo visų prekių kategorijų. Dėl šios priežasties Rygoje tabakas kartu su cukrumi ir kava importuojamų prekių sąrašė minimas nuo 1632 metų. Vėliau jo kiekiai išpuodingai augo: 1640 m. į uostą atvežta parduoti iki 2 000 svarų, 1650 m. – jau 40 000 svarų, o 1681 m. – 302 000 svarų. Apie XVII a. vidurį Gdanske kolonijinės prekės sudarė 21,2 % (Rygoje – 8–16 %) viso importo [18, 308; 83, 69, 149, 157, 158, 166]. 1638 m. Polocke jau fiksuojami Lietuvos valdžios bandymai išnuomoti tabako prekybą, taip pat minima, kad tokios tvarkos Vilniuje dar nėra [47, 268–269]. Taigi apie 1630–1640 m. tabakas ir galbūt pypkės jau tampa svarbia preke, už kurią bandoma surinkti mokesčius.

XVII a. viduryje tabako vartojimas Lietuvoje toliau augo, tabakas dažnai minimas didžiausių miestų parduotuvių ir asmenų turto inventoriuose, skunduose, karų metu kartu su prieskoniais naudotas vietoje pinigų. 1659 m. valstybėje paskelbtas tabako prekybos monopolis [16, 37; 47, 268–269; 48, 145, 241, 260, 269, 351, 352, 424, 442, 444, 460, 519, 528; 58, 75].

Archeologiniais duomenimis, pypkės Lietuvoje plačiau paplito XVII a. II ketvirtyje. Apie 1625–1660 m. Vilniuje rūkytos tik vientisos balto molio Nyderlandų meistrų pypkės, pagamintos Amsterdamo, Gaudos, Enkhuizen o pypkių dirbtuvėse Olandijoje ir Vakarų Fryzijoje. Kontinentinei tradicijai būdingos sudėtinės pypkės pasirodė tik amžiaus viduryje ir labiau paplito antroje pusėje, išstumdamos iš rinkos vientisas. Dalis surastų vientisų pypkių puoštos barokiniais reljefiniais augaliniais ornamentais, egzotiškų kraštų vaizdiniais, įvairiais heraldiniais ir bibliiniais motyvais. Vis dėlto radinių analizė rodo, kad dauguma pypkių priskirtinos vidutinei arba pigesnei kategorijai. Kai kurios pypkės žymėtos raidžių kombinacijomis, todėl galima identifikuoti jas pagaminusius meistrus ir nustatyti gamybos laiką: Jakobas Pietersenas, Edwardas Birdas ar Henrickas Wilkenas – tai tik kelios olandų ir fryzų meistrų pavardės, kurių gaminių aptikta dabartinės Lietuvos teritorijoje (8.1–2 pav.). Šių pypkių analogų randama ne tik Nyderlanduose, bet ir visoje Skandinavijoje, Lenkijoje, Baltijos jūros rytinės pakrantės miestuose (2.1. pav.) [79, 22–30; 80, 385–391].

XVII A. PAB. – XVIII A. I PUSĖ

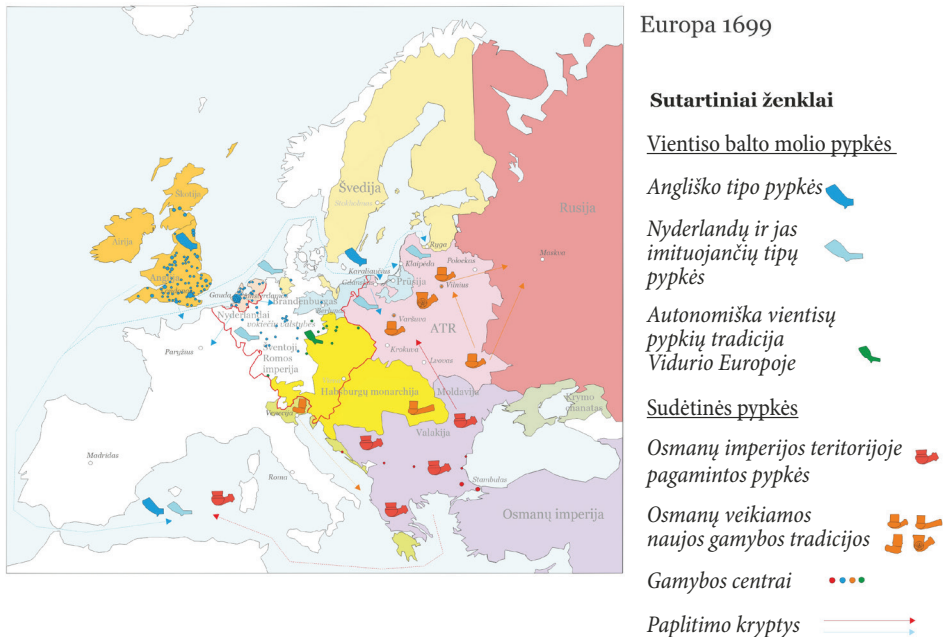
Šimtmečio pabaigoje tabako rūkymas tampa įprastas jau visoje Europoje (6 pav.). XVII a. viduryje panaikinti draudimai rūkyti Osmanų imperijos teritorijoje, o vėliau ir Rusijoje dar labiau išplėtė vartotojų geografiją. Pypkių gamyboje ir prekyboje ir toliau dominavo Nyderlandai, tačiau daugelyje Vidurio ir Rytų Europos kraštų sėkmingai vystyta ir vietinė gamyba.

Anglija. Anglijos pypkių gamintojai visiškai patenkindavo vidinę paklausą ir aptaria-muoju laikotarpiu masiškai eksportavo savo gaminius į kitas šalis. Iš Bristolio ir Londono pypkės buvo gabenamos į Afriką, Ameriką, Vakarų Indiją. Liverpulio ir Česterio gamintojai savo produkciją daugiausia išplukdydavo į Airiją. Nedideli pypkių kiekiai iš Jorkšyro ir Tysaido patekdavo į Baltijos regiono šalių uostus [33, 41]. Anglijoje pypkių gamyboje stiprėjo regioniškas – dar XVII a. viduryje vyravusią Londono meistrų produkciją ir gamybos tradiciją keitė smulkūs vietiniai gamintojai, kurių rinka apėmė ne daugiau 30–35 km aplink gamybos centrą (6–7 pav.). Nuo XVII a. pab. angliškių pypkių galvutės tapo didesnės, labiau išstętos formos (2.5 pav.), populiarėjo reljefiniai ornamentai, kuriuos meistrai išpausdavo paruoštose matricose [35, 9–11, 14–16].

Nyderlandai. XVII a. II pusė – XVIII a. pradžia yra pypkių gamybos pikas Nyderlanduose, šioje srityje šalis pirmavo visoje Europoje. Naujoje pramonės šakoje žymiausias tapo Gaudos miestas Olandijoje, kuris nuo XVII a. vid. iki pat XVIII a. vid. išliko stambiausias Europos pypkių gamybos centras (6–7 pav.). Kai kurie tipiškai šio miesto meistrų gaminiai buvo paplitę nuo Lietuvos iki Šiaurės Amerikos kolonijų ir visur kur įmanoma, tai yra praktiškai visame tuo metu žinomame pasaulyje. Dėl tokios išplėtos gamybos kai kurie Olandijos ir visų Nyderlandų miestai konkurentai, užsiėmę analogiška veikla, per minėtą laikotarpį savo gamybą sumažino ar net nutraukė. Didžiausias nuosmukis ištiko Amsterdamą: dar XVII a. viduryje prilygęs Gaudai, XVII a. pabaigoje jis susitraukė iki lokalaus nedidelio centro [65, 93]. Amžiaus pabaigoje Gaudai iškyla naujas iššūkis – jos meistrų produkcijos plagijavimas Nyderlanduose ir Vokietijoje. Su tuo bandyta kovoti papildomai reguliuojant pypkių ženklimą (1682 m.). Iki to laiko tik geresnės kokybės pypkėse buvo išpaudžiami ženklai. Apie 1690 m. tapo įprasta ženklinti visas pypkes. Kita naujovė: savaitinės pypkių biržos Gaudoje įkūrimas 1686 m. ir prekybos nuo gamybos atskyrimas. Nuo šiol pypkes gaminę meistrai nebegalėjo užsiiminėti ir jų prekyba, savo produkciją privalėjo parduoti savaitinėje biržoje. Prekeiviai taip pat nebeturėjo teisės ženklinti pypkių savo asmeniniais ženklais, jų veikla buvo apribota tik pirkimu ir pardavimu [20, 20]. Įvestos naujovės kurį laiką padėjo toliau dominuoti Europos rinkoje.

Apie 1675–1690 m. Nyderlanduose keitėsi pypkių galvučių formos. Anksčiau populiarų dvigubo nupjauto kūgio (*dubbelconishe*) modelį (2.1 pav.) pakeitė grakštesnis, didesnis piltuvėlio (*trechter*) formos (2.2 pav.) gaminyje plonesnėmis sienelėmis. Reljefinę vamzdelių puošybą keitė išpausti geometriniai ratelių motyvai [19, 27, 45, 46]. Patobulinę gamybą, Gaudos meistrai savo konkurentams nustatė aukštus kokybiškų pypkių gamybos standartus, kurių dar bent šimtą metų niekas negalėjo pranokti.

Vokiečių žemės Šventosios Romos imperijos sudėtyje. XVII a. II pusėje rūkymas buvo išplitęs reiškinys visoje Vidurio Europoje. Tuo metu atsiranda pirmos žinios apie vietoje auginamą tabaką. Tiūringijos žemėje tabakas auginamas jau nuo 1660 m., o 1673 m. siekiant įvesti reguliavimą paskirtas inspektorius [43, 13–24]. Panašiu metu tabakas pradėtas augini ir Žemutinėje Saksonijoje [54, 137–142]. Plintant tabako vartojimo kultūrai ir didėjant bendrai apyvartai, daug rimčiau pažvelgta ir į rinkos reguliavimą. Pavyzdžiui,

6 pav. Europa, 1699. Prieiga per internetą: <http://www.atlas-europa.de/>

Bavarijoje, valdant kurfiurstui Ferdinandui Maria, remiantis tuo metu pažangiomis merkantilizmo idėjomis, 1675 m. buvo paskelbtas tabako (faktiškai tabako ir pypkių) monopolis. Pypkių gamyba ir prekyba griežtai reguliuota, drausti importiniai analogai. Įdomu tai, kad pypkes reikėjo ženklinti ne meistrų, o monopolistų ženklais. Įvestais reguliavimais buvo bandoma slopinti iš Nyderlandų importuojamų pypkių kiekius. Tačiau 1717 m. monopolį pakeitė kitokie mokesčiai, kadangi kurfiurstystės teritorija buvo labai nevienalytė ir sudarė daug galimybių kontrabandininkams [49, 261–281].

Habsburgų monarchijos teritorija. Jau minėta, kad šis regionas, ypač Silezija, Austrija, Bohemija, išsiskyrė gana savitomis pypkių formomis, kurios labiau buvo skirtos vidaus rinkai. Ankstyvesniems gaminiams turėjo įtakos Nyderlandų meistrai, tačiau nuo XVII a. pab. pastebima ir Osmanų imperijos meistrų įtaka. Atsiranda Pietryčių Europoje populiaros pypkių formos, puošyba, tačiau išlaikomas ir savitas stilius [40, 295–304; 42, 90–95; 50, 88–92]. Vis dėlto besivystanti unikali vietinių pypkių gamyba Saksonijoje, Bohemijoje ir kitur neatlaikė Nyderlandų gaminių konkurencijos ir žlugo XVIII a. pirmaisiais dešimtmečiais (6–7 pav.) [69, 23–32]. Iš šio konteksto iškreinta labiau į rytus nutolusi dabartinė Slovakija, kuri aptariamam laikotarpiu praktiškai buvo Habsburgų valdų ir Osmanų imperijos paribys – nesibaigiančių karų zona. Čia dominavo turkiškos mados sudėtinės pypkės, tuo metu populiaros Balkanų regione [8, 337–362]. Taigi šiame regione kontinentinė pypkių gamybos tradicija stūmė jūrinę tradiciją vis labiau į šiaurę.

Osmanų imperija. Nors visi draudimai vartoti tabaką panaikinti dar 1646 m., visą XVII a. netilo ginčai, ar padoru rūkyti. Diskusiją sunkino tai, kad apie tabaką nebuvo

užsiminta Korane, nes pranašo laikais tokio dalyko niekas nebuvo matęs. Vis dėlto 1720 m. musulmonai oficialiai nusileido ir nebesipriešino, taigi rūkymas tapo ne tik legalus, bet ir moraliai bei socialiai nebesmerkiamas visuomenėje [30, 23–24].

Dėl palankaus klimato nuo XVIII a. Osmanų imperijoje beveik visas tabakas buvo užsiauginamas vietoje: Makedonijoje, Anatolijoje, Šiaurės Sirijoje; arba pigiai perkamas Irane. Todėl tabako kainos pradėjo kristi ir toliau mažėjo visą XVIII a. [30, 23–24].

Visoje imperijos teritorijoje – nuo Šiaurės Afrikos, rytinės Viduržemio jūros pakrantės iki pat dabartinės Vengrijos ir Rumunijos teritorijų – toliau plito vietinių meistrų gamintos sudėtinės pypkės [66, 96–97]. Stambulas (dab. Turkija), Burgas (2), Sofija, Varna (dab. Bulgarija) tapo dideliais pypkių gamybos centrais. Gamybos vietos minimos ir dabartinės Graikijos (Atėnai, Tėbai), Rumunijos, Serbijos teritorijose, o jose dirbę meistrai dažniausiai buvo iš Turkijos [66, 118].

Osmanų užkariauotose teritorijose Europoje ir su jomis besiribojančiuose regionuose XVII a. II pusėje – XVIII a. pradžioje pradėjo plisti vietinių meistrų pypkės, kurių kokybė buvo kiek prastesnė nei turkiškų (3.2.; 3.3.; 3.4.; 3.9 pav.). Didelė jų formų ir puošybos įvairovė rodo, kad tuo metu Rytų ir Pietų Europoje dar nebuvo dominuojančių manufaktūrų, kurioms būtų svarbu apsaugoti savo prekinį ženklą [66, 118]. Tai taip pat reiškia, kad, skirtingai nei Nyderlanduose, Osmanų imperijos miestuose nesusikūrė reguliuojama gamybos ir prekybos sistema, kuri leistų įsigalėti stambiems gamintojams ir saugotų jų gaminius nuo plagijavimo. Dėl šių priežasčių už imperijos sienų – Habsburgų valdose, ATR, Venecijos respublikoje – pradeda plisti turkiško stiliaus, tačiau vietinių meistrų gamintos pypkės. Pavyzdžiui, Venecijos respublikoje gamintos sudėtinės „Chioggia“ ir „Al tornio“ pypkės (3.9, 6–7 pav.) forma buvo artimos turkiškoms, tačiau „Al tornio“ jau buvo žiedžiamos, o ne gaminamos matricose [66, 118].

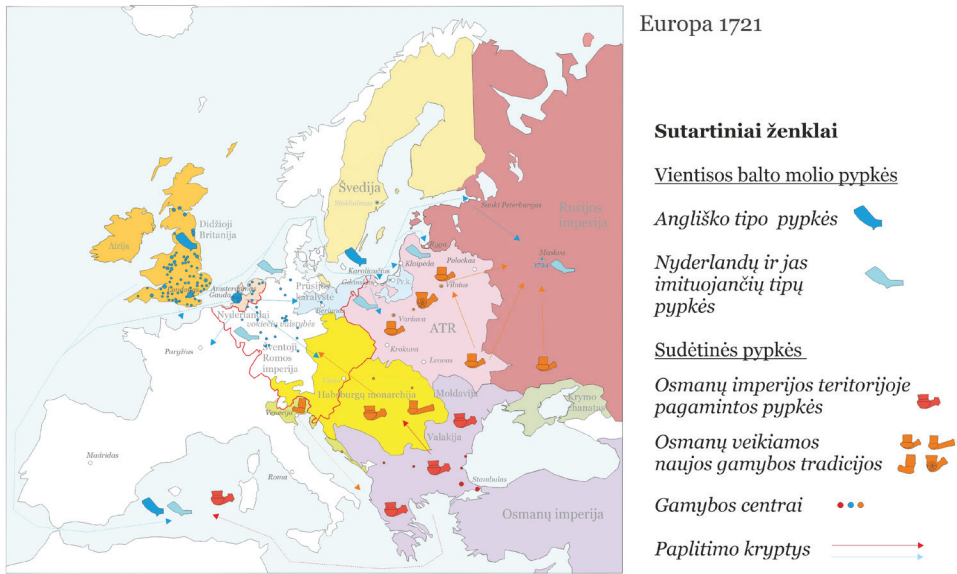
Rusijos imperija. 1649 m. priimtas draudimas rūkyti buvo atšauktas tik 1697 m.: Rusijos caras Petras I (1721 m. pasiskelbęs imperatoriumi) atšaukė draudimą rūkyti ir išleido įsakymą apie laisvą prekybą „Maskvoje ir miestuose“. Įsakyme paminėta egzistuojanti slapta tabako prekyba iš Čerkasų [89, 134–152]. Paminėtas miestas tuo metu priklausė ATR ir buvo prie Dniepro, paribyje su Rusija; čia buvo stiprus kazokų judėjimas, piečiau driekėsi Krymo Chanato (Osmanų imperijos vasalo) valdos. Plečiantis Rusijos imperijai (naujų teritorijų įgijimas ir priartėjimas prie Osmanų žemių) Rusijos valstybės viduje atsirado piliečių, kurie draudimo rūkyti niekada nebuvo matę.

Prie pypkių rūkymo mados plitimo galėjo prisidėti ir tai, kad caras Petras I buvo aistringas rūkalius ir olandiškų prekių mėgėjas, jaunystėje daug laiko praleidęs tarp užsieniečių prekybininkų, gyvenusių Rusijoje. Netrukus po draudimo panaikinimo nuo XVIII a. pradžios fiksuojamas pigaus tabako importas iš tų pačių Čerkasų [89, 134–152]. Nuo 1724 m. pagal olandiškų pypkių pavyzdį pradėdama gamyba ir Rusijoje, tiesa, ji tebuvo trumpalaikė (7 pav.) [41, 73–85].

Prūsijos kunigaikštystė (nuo 1701 m. karalystė). XVII a. į Prūsijos kunigaikštystę (3) ir jos lietuviškas apskritis tabakas bei pypkės daugiausia patekdavo jūros keliu per Karaliaučiaus ir Klaipėdos uostus. Yra žinoma, kad pypkes į Klaipėdą plukdė laivais statinėse. Esami duomenys rodo, kad nedideli pypkių kiekiai statinėse ar krepšiuose į miestą patekdavo iš įvairių Baltijos ir kitų jūrų uostų. 1664–1667 m. pypkės daugiausiai

(2) Vėliau pervadintas į Lüleburgazą (*lüle* – pypkės galvutė).

(3) Nuo 1701 m. Prūsija tapo karalyste. Į jos sudėtį įėjo ne tik Prūsijos kunigaikštystės žemės, bet ir Brandenburgo žemė bei kiti smulkesni dabartinės Vokietijos teritoriniai vienetai.

7 pav. Europa, 1721. Prieiga per internetą: <http://www.atlas-europa.de/>

gabėamos iš Gdansko, Liubeko, o nuo 1668 m. suaktyvėjo jų gabėimas iš Amsterdamo. Nuo XVII a. 4 ketv. pypkės kaip importuojama prekė minimos beveik kasmet [29, 17–301; 78, 118].

Klaipėdos archeologinė medžiaga rodo, kad absoliuti dauguma pypkių buvo atgabentos iš Nyderlanduose įsikūrusių manufaktūrų. Tą patvirtina ir mieste rastų ženklintų pypkių analizė. Iš Mažosios Lietuvos istorijos muziejuje saugomos Klaipėdos archeologinės medžiagos galima identifikuoti ir vieną kitą asmenį. Tai Gaudoje dirbę meistras Iannis Presseris (nuo 1682 m.) (4), Janas de Vinckas (1700–1730 m.), Metfoortas Machielas Janszas (1703–1746 m.), Isaacas de Molis (1692–1735 m.) ir kt. [55; 78, 118]. XVII a. pab. – XVIII a. pradžioje Klaipėdoje rūkytos pypkės buvo piltuvėlio (trechter) formos (2.2 pav.), tačiau nuo 1715 m. pypkių galvutės tampa vis labiau ovalios (ovoide), o apie 1730–1740 m. šis pypkių tipas (2.3 pav.) išivyrėja [63, 150–155; 78, 118; 79, 31–35].

Visi šie duomenys rodo, kad pypkių rūkymas XVII a. pab. – XVIII a. pradžioje buvo tapęs įprastu reiškiniu krašte, iš uostų ir didesnių miestų jis skverbėsi į šalies gilumą [39, 399; 45, 223].

ATR ir Lenkijos karalystė. XVII a. pab. Lenkijoje pypkes pradėjo gaminti ir vietos meistras. Šį teiginį patvirtina Varšuvoje aptikti pypkių gamybos reikmenys – specialios formos, skirtos užmaiti ir krosnyse išdegti matricose pagamintas pypkes. Aptikta gamybos vieta datuota XVII a. pab. – XVIII a. I puse, čia buvo gaminamos sudėtinės turkiško stiliaus pypkės [51, 55–59]. Panašios formos ir laikotarpio pypkės buvo surastos ir Vilniaus mieste (6–7 pav.). Taip pat yra istorinių duomenų apie pypkių gamybos pradžią Mažosios Lenkijos miestuose netoli Krokuvos. Šiame regione buvo gerai išvystytas puodininkystės amatas, būta tam tinkamų žaliavų [10, 239–240]. Neatmestina prielaida,

(4) Profesinės veiklos metai.

kad jos buvo gaminamos ir Tikocine – nemažai jų aptikta archeologinių tyrimų metu [11, 53–88]. Duomenų apie gamybos vietas gausa ir analogai kitose valstybėse rodo, kad vietinių meistrų įsiliejimas į pypkių gamybą nebuvo fenomenas, o bendro Rytų Europoje vykusio proceso sudėtinė dalis.

Yra archeologinių duomenų, kad XVII a. pabaigoje Lenkijoje, kaip ir Vengrijoje bei Slovakijoje, vyko jūrinės ir kontinentinės pypkių gamybos tradicijų susidūrimas. Šį teiginį patvirtina ir etimologiniai duomenys: dar XVII a. Lenkijoje buvo vartojamas iš olandų perimtas žodis *pipka*, nuo XVIII a. jį išstūmė žodis *fajka* (vok. *pfeife*), taip pat vartojamas žodis *liulka* [10, 241]. Pastarasis žodis yra kildinamas iš persiško žodžio *louleh*, reiškiančio pypkę [72, 13]. Per Turkiją jis paplito didelėje Europos dalyje [38, 27; 61, 4].

ATR ir LDK lietuvių žemės. XVII a. pabaigoje plito tabako vartojimas Lietuvoje. Daugiausia jis buvo importuojamas per Baltijos jūros pietrytinės pakrantės uostus. Nuo 1681 m. iki 1706 m. Rygoje įvežamo tabako kiekiai padidėjo apie 70 % [83, 158]. Tuo metu per Rygą aktyviai prekiaavo šiaurinė Lietuvos dalis, kuri šiam uostui tiekė daugiau nei 60 % visų linų [82, 144]. Vilnius ir visa centrinė bei vakarinė Lietuvos dalys intensyviau prekiaavo per Karaliaučiaus ir Klaipėdos uostus. Iš uostų importinės, daugiausia Nyderlandų meistrų, pypkės toliau buvo gabenamos sausumos ir vandens keliais į šalies gilumą.

Kitas galimas importo šaltinis buvo Osmanų imperija. Panaikinus jų valdose draudimus rūkyti ir pradėjus auginti vietinį pigesnę tabaką, turkiško stiliaus pypkės XVII–XVIII a. sandūroje sėkmingai plito į Vidurio ir Rytų Europą. Per pietines ATR žemes dabartinėje Ukrainoje ir Lenkijoje tokio tipo pypkės galėjo patekti ir į Lietuvą [58, 75] (8.3–4 pav.).

Vilniuje, atokiau nuo Baltijos jūros esančiame mieste, XVII a. pab. prasidėjo vietinė sudėtinių pypkių gamyba (6–7 pav.). Tai liudija istoriniame Šnipiškių priemiestyje rasta pypkių gamybos dirbtuvė, kurioje buvo išdegamos ir glazūruojamos pypkės. Jos buvo rausvos molio masės, kai kurios padengtos žalia glazūra (8.5–6 pav.). Radiniai išskirti į šešias tipologines grupes. Jų formos yra panašios į kaimyninėje Lenkijoje, Ukrainoje randamų pypkių formas. O vienas tipas – vadinamosios „rozetinės“ pypkės (3.3, 8.6 pav.) – randamas didžiuliam geografiniam arealui: Marselyje, Kaire, Maltos saloje, Belgrade, Barselonoje, Tikocine [9, 5; 11, 74; 26, 303; 31, 120].

Dėl tokių gaminių trūkumo ir ilgai trunkančio transportavimo iš juos gaminusių centrų vietinė pypkių gamyba, galima manyti, buvo sėkminga. XVII a. I pusėje tabakas dar buvo gana brangi prekė, todėl rūkymui galėjo užtekti ir importinių pypkių, atvežamų kartu (?) su tabaku. XVII a. pabaigoje, pingant tabakui ir atrandant vis įvairesnius jo importo šaltinius, gana tikėtina pypkių trūkumu pasinaudojo vietiniai meistrai [16, 37].

Tai, kad pypkių gamyba galėjo būti perspektyvi nauja niša, rodo ir archeologiniai duomenys: pastebėtas ryškus anksčiau dominavusių Nyderlandų pypkių sumažėjimas Vilniaus miesto kultūrinuose sluoksniuose. Remiantis preliminariais tyrimų duomenimis (5), matyti, kad piltuvėlio formos pypkės (1675–1740 m.), palyginti su dvigubo nupjauto kūgio pypkėmis (1610–1690 m.), sudaro ne daugiau kaip 10 %. Toks gana akivaizdus Nyderlandų meistrų pypkių išnykimas iš vietinės rinkos gali būti siejamas su turkiško stiliaus sudėtinių pypkių išpopuliarėjimu, kurių dalį neabejotinai pagamino ir vietiniai meistrai.

(5) Straipsnio autorius peržiūrėjo apie 1 500 pypkių, rastų Vilniaus mieste; jos saugomos Lietuvos nacionaliniame muziejuje.

8 pav. Vilniaus miesto kultūriniuose sluoksniuose aptiktos molinės pypkės: 1 – meistras Jakobas Pietersenas, 1630–1645 (Vilniaus Žemutinė pilis, 1955); 2 – meistras Edwardas Birdas, 1640–1660 (Didžioji g. 7, 2016); 3 – Osmanų imperija, 1650–1700 (Vilniaus Aukštutinė pilis, 1938); 4 – Abiejų Tautų Respublikos pietinės sritys (?), 1675–1750 (Maironio g. 6, 1993); 5–6 – Šnipiškių pypkių dirbtuvės (Vilnius, Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė), 1685–1703 (Kalvarijų g. 2, 2004); 7 – Rusijos imperija, 1800–1850 (Vilniaus Žemutinė pilis, 1931); 8 – Stasovas (Mažoji Lenkija), 1851–1865 (Maironio g. 6, 1993); 9 – Vilnius (?), Rusijos imperija, ~1820–1840 (Basanavičiaus g. 15/Mindaugo g. 3, 2008)

XVIII A. II PUSĖ

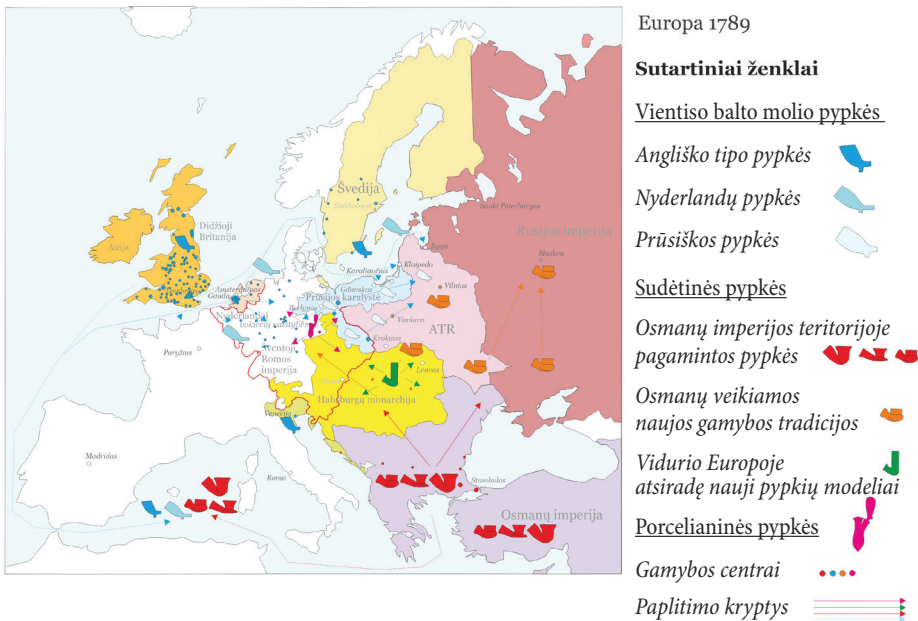
Ipusėjus XVIII a. tabako mokesčiai tapo rimtu pajamų šaltiniu Europos valstybėms, todėl nauji draudimai rūkyti nebeskelbiami. Plintant merkantilizmo idėjoms, dalis Europos valstybių užsiėmė aktyvia protekcionistine politika, ypač tuo pasižymėjo Prūsijos karalystė, kuri minėtomis priemonėmis ženkliai padidino pypkių gamybą savo šalyje. Manufaktūrinė pypkių gamyba, naujų medžiagų paieškos ir aktyvus plagijavimas išskėlė naujus pypkių gamybos centrus (7, 9 pav.).

Anglija. Toliau tęsiamos pypkių gamybos tradicijos. Dauguma pypkių gamintojų telkėsi pietinėje Anglijoje, daugiausia Bristolyje ir Londone [33, 43]. Būdamą galinga jūrinė valstybė ir pramonės revoliucijos pradininkė, XVIII a. Didžioji Britanija per savo uostus į įvairius pasaulio žemynus, daugiausia savo kolonijas, eksportavo įvairią produkciją, taip pat pypkes. Be britų kolonijų, jos patekdavo ir į Viduržemio ar Baltijos jūros uostus. Švedijoje ir Venecijoje pypkės pradėtos gaminti būtent pagal angliškus pavyzdžius (9 pav.) [3, 129; 32, 51]. Vis dėlto žemyninėje Europoje angliškos pypkės gausiau nepaplito ir negalėjo populiarumu lygintis su olandiškomis Gaudos pypkėmis [25, 44].

XVIII a. anglai sėkmingai vystė ir tabako prekybą. Iš Naujojo pasaulio kolonijų Virdžinijos ir Merilendo buvo importuojama apie dešimt kartų daugiau tabako, negu su-naudojama šalies viduje. Perteklius buvo parduodamas Europoje. Anglų pirkliai vykdavo įvairias operacijas, kurių metu už parduotus savo šalies gaminius išsigydavo tabako, o šį pardavę Rygoje, ten pirkdavo vietinius linus bei kanapes [60, 427, 432].

Nyderlandai. Pasiekusi savo piką, stambiausia Nyderlanduose Gaudos pypkių gamintojų gildija nuo XVIII a. vidurio patyrė ir nuosmukį (9 pav.). Gaudoje pagamintos pypkės vis dar buvo labai paklausios, tačiau prasidėjęs masinis šių pypkių plagijavimas neabejotinai mažino prekybos apimtis. Plagijuojamos buvo ne tik formos, vagiami ir gamintojų inicialai. Daug tokių pypkių pagaminta Vestervalde Vokietijoje. Sunkumų kėlė ir tai, kad Gaudos gamintojai visą reikalingą molio žaliavą vežėsi iš to paties Vestervaldo, Belgijos ir Anglijos [65, 93] – šalių, kurios nuo XVIII a. II pusės tapo rimtomis konkurentėmis pypkių gamybos srityje. Kita, vidinė, problema buvo drausmės pačioje gildijoje sumažėjimas: XVIII a. Gaudos pypkių meistrai dažnai sumaišydavo kokybiškus gaminius su prastesniais, taip bandydami pastaruosius parduoti brangiau, nei jie yra verti [20, 32–39; 52, 14]. Tai smukdė šią ūkio šaką, todėl netrukus atsirado specialūs su šiomis problemomis kovojantys potvarkiai.

1739 m. Olandijoje išleistas specialus įstatymas, reglamentuojantis pypkių ženklinimą. Jame skelbiama, kad tik Gaudoje pagamintos pypkės gali būti ženklinamos šio miesto herbu (skydu su šešiomis žvaigždutėmis) (2.3 pav.). Šis ženklas galėjo būti spaudžiamas tik ant kokybiškai pagamintų pypkių taip jas atskiriant nuo prastesnių [20, 31, 33; 52, 14]. Priimtas įstatymas problemą išsprendė iš dalies, nes galiojo tik Olandijoje ir Vakarų Fryzijoje. Tą

9 pav. Europa, 1789. Prieiga per internetą: <http://www.atlas-europa.de/>

netruko pajusti Gaudos pyпкиų gamintojų gildija, kadangi po 1750 m. Gaudos miesto herbą ant pyпкиų masiškai pradėjo spausti Prūsijos, Silezijos fabrikai [20, 31–33].

Habsburgų monarchijos teritorija. Šiame regione ir toliau vyravo olandiška (Gaudos), prūsiška, turkiška ar pastarąją imituoianti vietinių meistrų produkcija. Tačiau vis didesnę reikšmę įgyja ir naujų, tik Vidurio Europai būdingų, pyпкиų gamyba. Visų pirma – tai porcelianinės pypkės, nuo XVIII a. II ketvirčio pradėtos gaminti Saksonijoje (9 pav.). Vėliau gamyba išplito į austrų ir šveicarų žemes [56, 23–25]. Nuo XVIII a. pabaigos atsirado ir savitų turkiško stiliaus pyпкиų modelių, kurie pirmiausia pradėti gaminti dabartinės Slovakijos teritorijoje – Banská Štiavnica (vok. Schemnitz) mieste ir netrukus paplito dabartinės Slovakijos, Čekijos, Vengrijos teritorijose ir už jų ribų. Pagal gamybos vietą modelis pavadintas „Schemnitz“ vardu (3.8 pav.) [8, 337–362].

Rusijos imperija. XVIII a. vid. toliau siekiama rusus įpratinti rūkyti vientisas Vakarų Europoje populiarias pypkės. Tokių pyпкиų manufaktūra 1744 m. įkurta Sankt Peterburge. Nuo XVIII a. II pusės olandiško pavyzdžio pypkės nukonkuravo turkiško tipo pypkės, kurių dideliais kiekiais į Rusijos imperijos teritoriją patekdavo iš turkų valdomų Juodosios jūros sričių (9 pav.) [41, 73–85; 84, 17–18]. Tai iš esmės rodo, kad kontinentinė pyпкиų gamybos tradicija Rusijai buvo geografiškai artimesnė, o dirbtiniai bandymai priversti rusus rūkyti pagal anglišką ar olandišką madą neturėjo tęstinumo.

Prūsijos karalystė. XVIII a. viduryje Frydricho II valdymo laikais Prūsijos karalystė vykdė aktyvią merkantinę politiką, kuria buvo siekiama sumažinti importuojamų prekių kiekį ir paskatinti analogiškų prekių gamybą šalies viduje [68, 265–305]. Į šias peripetijas buvo įtrauktas ir molinių pyпкиų gamybos sektorius. Prūsija, iki tol importavusi pypkės iš Nyderlandų ir Anglijos, nuo XVIII a. vidurio pradėjo gaminti olandiško pavyzdžio pypkės šalies viduje. Įkurti fabrikai ne tik užpildė vietinę rinką pigesniais analogiškais gaminiais, jie buvo eksportuojami į kitas šalis (9 pav.).

Dideli pyпкиų kiekiai gaminti Prūsijos Rostino fajanso fabrike, įkurtame 1753 metais. Daugiausia produkcijos pagaminta po 1775 m., tuo metu Rostino pypkės jūros keliu buvo eksportuojamos į visus Pietų Baltijos jūros uostus – nuo Hamburgo iki Klaipėdos. Tokių pyпкиų archeologinių tyrimų metu randama ir Poznanėje, Varšuvoje, taip pat Vilniuje [74, 39–42]. Pypkės Rostino fabrike buvo gaminamos mėgdžiojant olandiškų pyпкиų formas (2.7 pav.) ir ženklus, o vamzdeliai dažniausiai žymėti įvairiomis įrašo FABRIQ ROSTIN variacijomis [76, 15–20]. Pagal olandų pavyzdį įkurta ir daugiau stambių manufaktūrų: 1752 m. Zborowskio kaime, aukštutinėje Silezijoje, o 1765 m. Weissenspringe, šalia Frankfurto prie Oderio. Pastarojoje apie 1800 m. buvo pagaminama apytiksliai po 70 000 pyпкиų [46, 9; 62, 37].

ATR ir Lenkijos karalystė. XVIII a. Lenkijoje pradedamas auginti tabakas, daugiausia šalies pietinėse ir rytinėse (Voluinėje, dabartinė Ukraina) žemėse, kur, matyt, tam buvo tinkamiausios sąlygos [38, 28]. Rūkymui naudotos iš Nyderlandų, Prūsijos ir Vidurio bei Pietryčių Europos atvežtos pypkės (9 pav.). Pagal turkiško stiliaus pyпкиų pavyzdžius nemažai jų pagamindavo ir vietos meistrai, tačiau šios yra sunkiai identifikuojamos; kadangi buvo neženklintos, jų chronologija taip pat sunkiai nustatoma. Pagal turimus duomenis žinoma, kad dauguma jų galėjo būti pagamintos Mažosios Lenkijos regione [61, 3–14].

ATR ir LDK lietuvių žemės. XVIII a. viduryje tabakas į Lietuvą atkeliavo ne tik iš užsienio, jis buvo auginamas bei paruošiamas vietoje. 1737–1739 m. tabaką auginu Vilniuje, kunigaikščių Radvilų valdose Puškarnioje [16, 37]. Be vietinio, minimas ir importinis tabakas. 1765–1793 m. Salantų dvaro pajamų ir išlaidų knygoose net keletą kartų paminėtas

olandiškas tabakas, kurį reikėjo nupirkti Liepojoje. Už tą patį olandišką tabaką Žagarėje 1780 m. buvo imamos rinkliavos. O štai 1781 m., Kražius nusiaubusio gaisro metu, žydo Elijošiaus Mejerovičiaus parduotuvėje sudegė ukrainietiškas tabakas, kuris buvo įkainotas 6 900 auksinų [4, 442, 444, 583, 584].

Didėjant prekybos tabaku ir, tikėtina, pypkėmis apimtims, 1775 m. valstybėje įvestas tabako mokestis, 1776 m. bandyta įpareigoti Karūnos išdo komisiją steigti tabako fabrikus. 1791 m. sausio 8 d. LDK išdo komisija trejiems metams sudarė sutartį su Andriumi Rafalovičiumi, Jonu Dekertu ir Fridrichu Kabritu dėl tabako tiekimo visam kraštui. Jie pasižadėjo savo lėšomis pastatyti tabako apdirbimo įmonių ir sandėlių, „magazinai“ vadinamų, ir aprūpinti visą šalį tam tikrų rūšių tabaku, kurį pardavinėjo nustatytomis kainomis [58, 76; 67, 219]. Tačiau apie pypkes niekur neužsimenama, todėl jų paplitimą ir tipus galima analizuoti tik remiantis archeologiniais duomenimis. Tuo metu dauguma Lietuvoje rūkytų pypkių buvo importinės. XVIII a. II pusėje dabartinės Lietuvos teritorijoje šalia olandiškų Gaudos ir vietinės gamybos pypkių išpopuliarėjo ir joms šiokią tokią konkurenciją sudarė Prūsijos karalystės manufaktūrose pagamintos pypkės (9 pav.). Taip pat daugėjo turkiško stiliaus pypkių, kurių dalis, tikėtina, gaminta vietoje, kitos atvežtos iš ATR pietinių žemių arba Osmanų imperijos šiaurinės Juodosios jūros pakrantės valdų. Habsburgų valdomose žemėse paplitę „Schemnitz“ ir kiti šiam regionui būdingi modeliai Lietuvos nepasiekė (6) [58, 76; 79, 36–43].

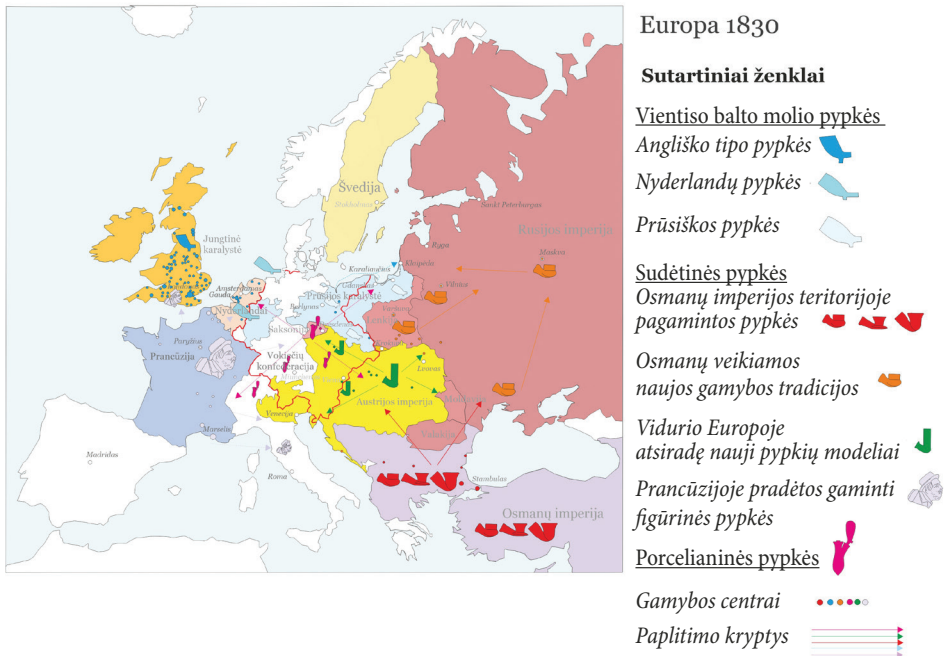
XIX A. I PUSĖ

XIX a. – molinių pypkių paskutinio klestėjimo ir vėliau sekusio greito nuosmukio amžius. Nors iki amžiaus vidurio jos vis dar buvo pagrindinės rūkymui skirtos priemonės, tačiau jų paklausa palaipsniui mažėjo, dėl to Prūsijoje, Nyderlanduose ir kitur užsidarinėjo jas gaminusios manufaktūros, dirbtuvės. Išpopuliarėjo medinės, porcelianinės, metalinės ir iš kitų medžiagų pagamintos pypkės, cigarai, o nuo amžiaus pabaigos – ir cigaretės. Pastarųjų automatizuotos gamybos pradžia 1881 m. [27, 146, 358] žymi ir prasidėjusią naują rūkymo kultūros epochą.

Nyderlandai. XIX a. Nyderlandų pypkių gamybos industrija patyrė ilgalaikį nuosmukį (9–10 pav.). „Napoleonmečiu“ taikyti dideli akcizai tabakui, o vėliau populiarėjančios pypkės iš alternatyvių medžiagų nuolat mažino vietinių centrų gamybos apimtis [19, 14, 56]. Gaudos pypkių gamintojai ir toliau stengėsi gaminti geros kokybės pypkes ir pardavinėti jas už didesnę kainą, tačiau ši strategija nebebuvo sėkminga. Didėjo pigių pypkių importas iš Vestervaldo, atsirado pigios produkcijos gamintojų pačiuose Nyderlanduose, o išrankesni klientai rinkosi Prancūzijos manufaktūrose pagamintas figūrines pypkes (3.10 pav.). Gaudos pypkių meistrai nepasizymėjo plastikos meno gebėjimais, todėl prie pokyčių nepriitaikė ir galutinai užleido savo pozicijas Europos rinkose [65, 107].

Prancūzija. Iki XIX a. pradžios Prancūzijoje buvo populiarios vientisos Nyderlandų meistrų pypkės. Reikšmingi pokyčiai prasidėjo „napoleonmečiu“, kai vyriausybei vykdant protekcionistinę politiką suintensyvėjo pypkių gamyba šalies viduje. Nuo Kalė iki Marselio pradėta gaminti balto molio vientisas Nyderlandų meistrų modelius kopijuojančias pypkes ilgainiai vamzdeliais. Tačiau greitai pastebėta, kad vietinė žaliava nėra tinkama tokių pypkių gamybai [25, 36–38]. Pietinės Prancūzijos pypkių gamintojai, ypač tie, kurie buvo įsikūrę

(6) Straipsnio autorius peržiūrėjo kelias dešimtis archeologinių tyrimų Vilniuje, Kaune, Kėdainiuose ataskaitų bei radinių, saugomų Lietuvos istorijos institute ir Lietuvos nacionaliniame muziejuje. Surinkti duomenys toliau tiriami.

10 pav. Europa, 1830. Prieiga per internetą: <http://www.atlas-europa.de/>

Viduržemio jūros uostų aplinkoje, buvo veikiami ir Osmanų imperijos tradicijų: uostų teritorijose gausiai randama turkiškų ar turkiško stiliaus pypkių [26, 332–340].

XIX a. Prancūzijoje išplito gausiai dekoruotos figūrines pypkės (3.10 pav.), kurios ne tik užpildė vietinę rinką, bet ir buvo eksportuojamos į kitas šalis ir tapo labai populiarios (10 pav.). Šios pypkės dažnai buvo žmogaus galvos pavidalo (vaizduodavo karalius ar kitas to meto įžymybes), kartais buvo vaizduojami augalai, gyvūnai ar įvairūs siužetiniai motyvai. Tokios firmos kaip „Fiolet“, „Duméril“, „Gambier“ per XIX a. sukūrė daugiau kaip 5 000 skirtingų modelių. 1850–1860 m. vien „Gambier“ dirbo apie 600 darbininkų, buvo pagaminta apie 250 mln. pypkių, kurios eksportuotos į Londoną, Niujorką ir kitus miestus [34, 42–43; 44, 53]. Gamybos nuosmukis išryškėjo XIX a. II pusėje, kai rinkoje pasirodė medinės pypkės.

Austrijos imperija (nuo 1804 m.). XVIII a. pab. Vidurio Europoje atsirado daug stambių pypkių gamybos centrų, gaminančių sudėtinės pypkes (10 pav.). Buvo kuriamos savitos jų formos, puošyba, nuo XIX a. jos ženklinamos, ir tai rodo aukštesnį išsivystymo lygį. Populiariausias ir žinomiausias tampa „Schemnitz“ modelis, kurio didžiausi kiekiai gaminti Banská Štiavnica (vok. Schemnitz) mieste dabartinėje Slovakijoje (3.8 pav.). Jų galvučių forma priminė turkiškas, tačiau galvučių kaminėliai buvo gerokai aukštesni, dažnai briaunoti, žymėti gamintoją ir gamybos vietą nusakančiais ženklais. Kiti žinomi tokių pypkių gamybos centrai buvo Podrečany (Slovakijoje), Pápa (Vengrijoje), Theresienfeld (Austrijoje), Kolin (Čekijoje) [8, 340–344].

Regionė išpopuliarėjo ir porcelianinės pypkės, sudarytos iš kelių skirtingų dalių (1 pav.). Šių pypkių galvutės forma priminė Nyderlandų gaminius, tačiau pasitaikydavo ir turkiško

stiliaus imitacijų, dažnai jos būdavo išstapytos medžioklės ar įvairiomis kaimo gyvenimo scenomis. XIX a. daugiausia porcelianinių pypkių buvo pagaminama Austrijoje, Bohemijoje, jų gamyba buvo gerai išplėtotą ir kituose kraštuose: Saksonijoje, Šveicarijoje (10 pav.) [21, 198–200; 56, 23–25; 69, 23–32].

Osmanų imperija. XIX a. Osmanų imperijoje naudotos pypkės su įmaunamu kandikliu tapo populiarios visoje Europoje ir tuo metu buvo vadinamos orientalistinėmis. Stambule atsirado daug dirbtuvių, meistrų, kurie gamino tipiškus modelius, žymėtus įvairiais ženklais: įrašais arabų ar turkų kalbomis, įvairiais simboliais (3.5–3.7 pav.). Tam tikri gaminių modeliai taip išpopuliarėjo, kad buvo gaminami ne tik Turkijoje, bet ir carinės Rusijos teritorijoje, jų gamybą pradėjo ir Prancūzijos fabrikai. Įdomu pažymėti, kad Prancūzijoje pagamintos orientalistinio stiliaus pypkės buvo eksportuojamos ir į Rytų Europą. XIX a. II pusėje atsirandant kitiems rūkymo reikmenims, gamyba smunka. Nuo XX a. išplitus cigaretėms, paskutinės pypkių gamybos manufaktūros Stambule uždarė 1926 m. [66, 99].

Prūsijos karalystė. Prūsijos karalystėje XIX a. veikė keletas jau anksčiau minėtų fabriekų (manufaktūrų), įkurtų pagal olandiškus pavyzdžius. Rostino, Weissenspringo ir Zborowskio manufaktūrų gaminiai XIX a. pradžioje buvo plačiai paplitę visame Pietryčių Baltijos regione, daugiausia Prūsijos karalystės uostuose. Vėliau gamyba smuko ir per XIX a. II–III ketvirčius uždaromos visos minėtos manufaktūros [46, 9; 73, 231; 75, 12–18]. Galima prielaida, kad tai įvyko dėl kitų gamintojų konkurencijos, taip pat dėl išpopuliarėjusių porcelianinių pypkių ir cigarų.

Rusijos imperija. XIX a. stipriai išsiplėtusios Rusijos sudėtyje buvo anksčiau įvairiems valstybiniais dariniams (Osmanų imperija, ATR, Švedijos karalystė ir t. t.) priklausiusios teritorijos, todėl ir tabako vartojimo įpročiai bei naudojamos pypkės įvairiose imperijos vietose skyrėsi. Vis dėlto etninėse rusų žemėse ir miestuose aptariamam laikotarpiu visiškai dominavo turkiško tipo pypkės, pagamintos Stambulo, Sofijos, Juodosios jūros šiaurinės pakrantės ar pietinės Lenkijos meistrų (10 pav.) [84, 17–18; 89, 134–152]. Šiuos gaminius bandė kopijuoti vietinės manufaktūros [86, 144]. Dažniausiai kopijos identifikuojamos iš rusų meistrų negrabiai išpaustų arabiškų rašmenų, tikėtina, turėjusių nuslėpti tikrąją jų kilmę. Kai kuriais atvejais tokie ženklai pypkėse išpaudžiami kelis kartus, arabiški įrašai suprimityvinami iki neįskaitomo simbolio – kelių padrikų taškelių su lankeliais. Tokių pypkių nemažai aptinkama ir Lietuvoje, daugiausia Vilniuje (8.7 pav.) (7).

Lenkija. XIX a. Lenkijos teritorijoje atsirado vietinių, gana stambių pypkių gamybos centrų, kurie ne tik gamindavo vietinei rinkai, bet ir eksportuodavo į kitus Europos regionus. Stambiausia gamyba nuo 1821 m. koncentravosi Stasove (Staszów) Mažojoje Lenkijoje (8.8, 10 pav.). Čia gamintos tuo metu populiarios vadinamosios „Konstantinopolio“ arba „Stambulo“ pypkės (3.5 pav.). Tokio tipo pypkės gamintos Turkijoje, Bulgarijoje, Rusijoje, Prancūzijoje ir kitur Vidurio Europoje. Jų randama ir Lietuvoje. Iš Stasovo pypkės eksportuotos ir už Lenkijos ribų, pvz., 1826 m. į Rusiją jų išvežta apie 9 000 vienetų. Iš archeologinės medžiagos galima spręsti, kad Stasove pagamintos pypkės XIX a. buvo populiarios Mažojoje Lenkijoje, Mazovijoje [34, 34; 61, 4, 11]. Mažojoje Lenkijoje koncentravosi ir daugiau kiek mažesnių pypkių gamybos centrų (Alwernia, Biecz, Brzozów, Mrzygód, Rabka ir kt.) [10, 239–240]. Ten pagamintos pypkės galėjo patenkinti vietinę paklausą.

Lietuviškos gubernijos Rusijos imperijos sudėtyje. XVIII a. pab. – XIX a. pr. Lietuvoje klesti orientalizmas. Kaip ir Prancūzijoje, Rusijoje ir kitose šalyse, plačiai naudojamos

(7) Straipsnio autorius peržiūrėjo kelias dešimtis archeologinių tyrimų Vilniuje, Kaune, Joniškėje, Žagarėje ataskaitų. Šie duomenys dar pildomi, analizuojami.

turkiško tipo pypkės, kurių dauguma kopijuojant originalius modelius pagamintos buvusios LDK arba Maskvos valstybės teritorijoje. Vienas iš žymiausių domėjimosi rytietiška egzotika atstovų buvo kunigaikštis Adomas Kazimieras Čartoriskis. XIX a. pradžios šaltiniai mini, kad kunigaikščio apartamentus Varšuvoje puošė įspūdinga turbanų ir turkiškų pypkių kolekcija. Manoma, kad ši atmosfera stipriai veikė rūmuose dažnai apsistodavusį, vėliau Vilniuje gyvenusį dailininką ir Vilniaus universiteto dėstytoją Joną Rustemą, nutapiusį ciklą piešinių, kortų, kuriuose vaizduojami asmenys (dažniausiai turkai) įvairiose situacijose rūkantys rytietiškas turkiško stiliaus pypkes [37, 10; 58, 76]. Apie turkiško modelio pypkių populiarumą tarp Vilniaus aukštuomenės ir inteligentų galima spręsti ir iš kito Vilniaus universiteto dėstytojo Jozefo Franko atsiminimų apie Vilnių. 1808 m. dienoraštyje jis rašo: „grafienė de Šuazel mus pakvietė į turkišką puotą. Salono tarpdury mums įteikė pypkes... Tėvas papasakojo daktarui Vaikardui, kad aš pasidariau rūkalius, ir šis atsiuntė dovanų turkišką pypkę, baisiausio ilgumo, įkainotą 300 rublių asignacijomis“ [22, LIII 1].

Kokio stiliaus ir kokio ilgio pypkes rūkė prastuomenė, istorinių duomenų yra kur kas mažiau. Remiantis archeologiniais duomenimis (8), galima teigti, kad vilniečiai dažniau rinkosi sudėtinės turkiško stiliaus pypkes, pagamintas dabartinės Lenkijos, Lietuvos ar Rusijos manufaktūrose (8.9 pav.). Tiesiai iš Turkijos importuotų pypkių randama gana nedaug. Išpopuliarėjo ir porcelianinės pypkės, kurių gamybos centrai koncentravosi dabartinėje Čekijoje, Austrijoje ir kitose šio regiono šalyse. Jūrinei tradicijai atstovaujančių Nyderlandų, Anglijos ar Prūsijos manufaktūrų gaminių beveik neaptinkama [63, 150–155; 78, 118; 79, 44–52].

IŠVADOS

Tyrinėjant XVII–XIX a. I pusės molines pypkes Europoje išsiskiria dvi stambiausios jų gamybos tradicijos, kurias sąlyginai galima pavadinti jūrine ir kontinentine.

Jūrinei tradicijai nuo XVII a. atstovavo Nyderlandai ir Anglija (vėliau Didžioji Britanija), gaminusios vientisas balto molio pypkes. Turėdamos stiprų prekybinį laivyną šios valstybės dominavo Europos uostuose: pirmos dideliais kiekiais eksportavo tabaką ir pypkes. Jų produkcija laikui bėgant išpopuliarėjo ir žemyno gilumoje – Austrijoje, Bavarijoje, Bohemijoje etc. Nuo XVIII a. savarankiška gamyba pagal olandų ir anglų pavyzdžius vystėsi Prūsijoje, Švedijoje, dalyje vokiečių žemių ir epizodiškai Rusijoje ir Venecijoje.

Kontinentinei pypkių gamybos tradicijai atstovavo Osmanų imperija, Habsburgų monarchijai priklausančios valdos Vidurio Europoje (vėliau Austrijos imperija), Abiejų Tautų Respublika, Rusijos imperija (nuo XVIII a. pab.) ir epizodiškai Venecija. Jose buvo gaminamos sudėtinės pypkes. Šios valstybės neturėjo kolonijų kituose žemynuose, neturėjo arba turėjo ribotą priėjimą prie jūros, todėl XVII a. plintant įpročiui rūkyti, jos daugiausia importuodavo vientisas balto molio pypkes iš Anglijos ir Nyderlandų. XVIII–XIX a. pradėjus masiškai auginti tabaką Europoje ir patobulėjus transportui žemyne, šios šalys išplėtojo savo gamybos tradicijas. Šių tradicijų susikirtimo riba eitų iš Šiaurės Rytų Europos į Pietvakarius per Lietuvą, Mazoviją, Sileziją, Bohemiją ir Saksoniją, Bavariją iki Venecijos. Minėtuose regionuose pypkių rūkymo kultūros raida turi daug bendrų bruožų. Išimtimi Pietų ir Rytų Europoje tampa pajūrio regionai, mat uostų teritorijose dažnai dominavo Anglijos arba Nyderlandų produkcija. Tačiau kai kuriais atvejais, ypač tas pasakytina apie

(8) Straipsnio autorius peržiūrėjo kelias dešimtis archeologinių tyrimų Vilniuje, Kaune, Joniškėje, Žagarėje ataskaitų. Šie duomenys dar pildomi, analizuojami.

Viduržemio jūros regioną, jai konkurenciją sudarė vietinių meistrų gaminiai, taip pat importas iš Osmanų imperijos teritorijų.

Vieno ar kito tipo pypkių paplitimą veikė ir priklausymas kuriai nors valstybei. Nors šiuo atveju netiktų perfrazuotas posakis: „Kieno valdžia, to ir pypkės“, pažymėtina, kad besiplečianti Osmanų imperija ar Prūsijos karalystė į naujas teritorijas atnešė ir savo pypkių gamybos ir rūkymo tradicijas. Būta ir priešingų atvejų. Antai Rusijos imperijoje gana nesėkmingai bandyta rusus priversti rūkyti olandiškas pypkes, gaminti tokio stiliaus pypkes šalyje. Galiausiai, išplėtusi savo teritoriją ATR ir Osmanų imperijos sąskaita, Rusija perėmė šių šalių rūkymo kultūrą. Habsburgų monarchija, užėmusi buvusias turkų užkariautas teritorijas, perėmė jų rūkymo kultūrą ir ją kiek modifikavo sukurdama savitą tradiciją. Būta ir fenomenų: Prancūzijoje ilgą laiką dominavusios Anglijos ir Nyderlandų meistrų pypkės buvo išstumtos išvysčius savo gamybą, kuri technologiškai buvo artimesnė turkiškiems gaminiams. Tą galima paaiškinti XIX a. išpopuliarėjusiu orientalizmu, taip pat prancūzų meistrų įgytu technologiniu pranašumu.

Tyrinėjant XVI a. pab. – XIX a. I pusės pypkes Europoje svarbu atsižvelgti į įvairius kontekstus. Žvelgiant į bendrą geografinį Europos, taip pat skirtingų laikotarpių valstybių ir regionų žemėlapius galima paaiškinti su rūkymo kultūros raida susijusius įvairius procesus. Tačiau tyrinėjimų metu išryškėjantys fenomenai patvirtina, kad svarbu atsižvelgti ir į kitas aplinkybes, tokias kaip vyraujanti meno epocha, religinės pažiūros, ekonominiai veiksniai, kariniai konfliktai ir t. t.

Gauta 2020 09 15
Priimta 2021 11 23

Literatūra

- [1] ARTICUS, Rüdiger J. J. Vom Rauchen und den Tabakpfeifenmachern in Schleswig-Holstein. *Knasterkopf. Facheitschrift für Tonpfeifen und historishen Tabakgenuss*. Band 2. Höhr-Grenzhausen: Hanush & Ecker, 1990, s. 11–36.
- [2] AYHAN, Gökben. Yüzyıla Tarihlenen Bir Grup Osmanlı Lülesi. *Kültürel bellek ve estetik yansımalar*. Ankara, 2011, p. 227–241.
- [3] ÅKERHAGEN, Arne. Sweden. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, 2009, Vol. 2, p. 127–130.
- [4] BALIULIS, Algirdas; MEILUS, Elmantas. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kasdienis gyvenimas*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2001, p. 442, 444, 583, 584.
- [5] BARAM, Uzi. Entangled Objects from the Palestinian Past: Archaeological Perspectives for the Ottoman Period, 1500–1900. *A Historical Archaeology of the Ottoman Empire*. Boston: Springer, 2002, p. 149.
- [6] BARDENFLETH, Niels Gustav. Denmark. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, 2009, Vol. 2, p. 37.
- [7] BEKIĆ, Luka. A Brief Introduction to Clay Pipe Finds in Croatia with Special Attention to Local Pipes Found at Fort Čanjevo in The Kalnik Hills. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, 2010, Vol. 3, p. 113–120.
- [8] BIELICH, Mário; ČURNÝ, Marián. Pipe finds from Nitra and Nitra pipe production. *Studies in Post-Medieval Archaeology. 3. Post-medieval ceramics. Production, assortment, usage*. Prague: Archaia, 2009, s. 337–362.
- [9] BIKIĆ, Vesna. Tobacco pipes from the Belgrade Fortress: context and chronology. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, 2012, Vol. 5, p. 1–8.

- [10] BIS, Magdalena. O glinianych liulkach w dawnej Rzeczypospolitej. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 2009, Nr. 2, p. 229–242.
- [11] BIS, Magdalena. Lulki z wykopalisk na zamku w Tykocinie z XVII–XIX w. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 2011, R59, Nr. 1, p. 53–88.
- [12] BONDS, G. Clay Pipes from Ryssviken. *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe*. IV. Europe. I. Oxford: B. A. R., 1980, p. 273–298.
- [13] BRONGERS, Georg A. *Nicotiana Tabacum. The history of tobacco and tobacco smoking in the Netherlands*. Groningen: Theodorus Niemeyer N. V., 1964, p. 23–30.
- [14] BUCEVIČIŪTĖ, Laima. Vandens kelias Kaunas–Karaliaučius XV–XVIII a. kartografijoje. *Kauno istorijos metraštis*. Kaunas, 2005, p. 55–104.
- [15] CEDERLUND, C. O. The Oldest Clay Pipes in the Warship Wasa. *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe*. IV. Europe. I. Oxford: B. A. R., 1980, p. 253–256.
- [16] ČIVILYTĖ, Agnė; KVIZIKEVIČIUS, Linas; SARCEVIČIUS, Saulius. Pypkių gamybos centras Vilniuje. *Kultūros paminklai*. 12. Vilnius: Savastis, 2005, p. 26–41.
- [17] DAVEY, Peter. *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe*. IV. Europe. I. Oxford: B. A. R., 1980.
- [18] DAVIES, Norman. *Dievo žaistas. Lenkijos istorija*. T. I. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2008, p. 305, 308.
- [19] DUCO, Don H. *De Nederlandse kleipijp. Handboek voor dateren en determineren*. Leiden: Pijpenkabinet, 1987, p. 14, 26–30, 45, 46, 56.
- [20] DUCO, Don H. *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*. Amsterdam: Stichting Pijpenkabinet, 2003, p. 15, 20, 31–33.
- [21] FAIRHOLT, Frederik William. *Tobacco: Its History and Assotiations*. London: Chapman and Hall, Piccadilly, 1859, p. 47, 55, 58–63, 72, 198–200.
- [22] FRANKAS, Jozefas. *Atsiminimai apie Vilnių*. Vilnius: Mintis, 2001, p. 1.
- [23] GAUSE, Fritz. *Königsberg in Preußen: Die Geschichte einer europäischen Stadt*. Reklingschauen; Bitter, 1994, p. 52.
- [24] GAWRONSKI, Jerzy. *Amsterdam Ceramics*. Amsterdam: SPA Uitgevers, 2012, p. 59, 63, 71, 79.
- [25] GOES, Benedict. *The Intriguing Design of Tobacco Pipes*. Leiden: Pijpenkabinet, 1993, p. 36–38, 44.
- [26] GOSSE, Philippe. Les pipes de la quarantaine: fouilles du port antique de Pomègues (Marseille). *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe XIX*. Ed. P. Davey. Oxford, 2007, p. 26–91, 303, 332–340.
- [27] GOODMAN, Jordan. *Tobacco in History and Culture*. Vol. 1. London: Thomson Gale, 2005, p. 139, 140, 146, 274–275, 281, 358.
- [28] GOODMAN, Jordan. *Tobacco in History and Culture*. Vol. 2. London: Thomson Gale, 2005, p. 459.
- [29] GROTH, Andrzej. *Żegluga i handel morski Klajpedy w latach 1664–1722. Statystyka obrotu towarowego*. Gdansk: Instytut Bałtycki, 1995, p. 17–301.
- [30] GRUIA, Ana-Maria. *The Gift of Vice. Pipes and the Habit of Smoking in Early Modern Transylvania*. Cluj-Napoca: Editura Mega, 2013, p. 18–30.
- [31] de HEREDIA, Beltrán; MIRÓ, Núria; SOBERÓN, Mikel. The production and trade in socketed clay pipes found in Barcelona between the seventeenth and the nineteenth centuries. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, 2012, Vol. 5, p. 111–126.
- [32] HALMOS, Albert. The Manifattura Tabacchi in Venice and the clay pipe factory of Severino Meydel at Oriago, in relation to WM clay pipes at Venice. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, 2013, Vol. 6, p. 51.
- [33] HIGGINS, David A. England. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, 2009, Vol. 2, p. 41–50.

- [34] HIGGINS, David A. 'Exotic imports': an initial assessment of detachable tobacco pipe bowls and other smoking exotica used by the British at home and abroad. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, 2014, Vol. 7, p. 15–64.
- [35] HIGGINS, David A. *Guidelines for the Recovery and Processing of Clay Tobacco Pipes from Archaeological Projects*. Liverpool, 2017, p. 9–11, 14–16.
- [36] KING JAMES I of England. *A Covnterblaste to tobacco*. London: Imprinted at London by R. B., Photostat facsimile, 1604.
- [37] JANONIENĖ, Rūta. *Jonas Rustemas*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1999, p. 10.
- [38] JASZCZUK-SURMA, Małgorzata. Tabak und Schnupftabak im lichte Polnischer Medizinischer Ratgeber im 18. Jahrhundert. *Knasterkopf, Facheitschrift für Tonpfeifen und historishen Tabakgenuss*. Band 18. Görlitz und Leipzig: Verlag Kügler & Kluttig, 2005, s. 27–30.
- [39] KIRBY, David. Šiaurės Europa ankstyvaisiais naujaisiais amžiais. *Baltijos šalys 1492–1772 metais*. Vilnius: ALK Mintis, 2000, p. 260, 399.
- [40] KLUTTIG-ALTMANN, Ralf. New Technologies in the Manufacture of Clay Tobacco Pipes in Central Europe. *Historical Archaeology in Central Europe*. Rockville: Society for Historical Archaeology, 2013, p. 295–304.
- [41] KÜGLER, Martin; SURABIAN, Nina. Tonpfeifen des 17. und 18. Jahrhunderts aus St. Petersburg. *Knasterkopf*. Band 9. Höhr-Grenzhausen: Hanush & Ecker, 1997, s. 73–85.
- [42] KÜGLER, Martin. Tonpfeifen aus dem Schönhof in Görlitz. *Knasterkopf. Facheitschrift für Tonpfeifen und historishen Tabakgenuss*. Band 15. Höhr-Grenzhausen: Hanush & Ecker, 2002, s. 90–95.
- [43] LAUERWALD, Paul. Der Tabakanbau auf dem Eichsfeld. *Knasterkopf. Facheitschrift für Tonpfeifen und historishen Tabakgenuss*. Band 11. Höhr-Grenzhausen: Hanush & Ecker, 1998, s. 13–24.
- [44] LECLAIRE, André. France. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, 2009, Vol. 2, p. 51–58.
- [45] LEPNERIS, Teodoras. *Prūsų lietuvis*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011, p. 223.
- [46] LIBERT, Lutz. Die Tonpfeifenmanufaktur Weissenspring. *Knasterkopf, Facheitschrift für Tonpfeifen und historishen Tabakgenuss*. Band 2. Höhr-Grenzhausen: Hanush & Ecker, 1990, s. 9.
- [47] MATUSAS, Jonas. Tabakas ir kortos senovės Lietuvoje. *Aidai*, 1960, Nr. 6(131), p. 268–269.
- [48] MEILUS, Elmantas. *XVII a. vidurio Maskvos okupacijos Lietuvoje šaltiniai*. T. 1: 1657–1662 m. Vilniaus miesto tarybos knyga. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2011, p. 145, 241, 260, 269, 351, 352, 424, 442, 444, 460, 519, 528.
- [49] MEHLER, Natascha. The archaeology of mercantilism: clay tobacco pipes in Bavaria and their contribution to an economic system. *Post-Medieval Archaeology*, 2009, 43(2), p. 261–281. [Interakvyvus]. [žiūrėta 2016 04 08]. Prieiga per internetą: < <http://dx.doi.org/10.1179/174581309X12560423034994>>
- [50] MEHLER, Natascha. Tönernes Schuhwerk – Stiefelpfeifen und andere besonder Heiten des 17. Jahrhunderts aus Bayern and Österreich. *Knasterkopf, Facheitschrift für Tonpfeifen und historishen Tabakgenuss*. Band 17. Görlitz und Leipzig: Verlag Kügler & Kluttig, 2004, s. 88–92.
- [51] MEYZA, Katarzyna. Die Herstellung von Tonpfeifen in einer Warschauer Töpfer-Werkstatt vom ende des 17. und der ersten hälfte des 18. Jahrhunderts. *Knasterkopf, Facheitschrift für Tonpfeifen und historishen Tabakgenuss*. Band 17. Görlitz und Leipzig: Verlag Kügler & Kluttig, 2004, s. 55–59.
- [52] MEULEN, J. van der. *Goudse pijpenmakers en hun merken*. Leiden: Pijpelogische Kring Nederland, 2003, p. 12, 14.
- [53] MILTON, Giles. *Big Chief Elizabeth. How England's adventurers gambled and won the New World*. London: Hodder and Stoughton, 2005, p. 174–187.
- [54] MURKEN, Gisela. Tabakanbau und Tabakhandel in der Südniedersächsischen Region. *Knasterkopf. Facheitschrift für Tonpfeifen und historishen Tabakgenuss*. Band 16. Görlitz und Leipzig: Verlag Kügler & Kluttig, 2003, s. 137–142.

- [55] NABAŽAITĖ, Raimonda. Klaipėdos senamiesčio Turgaus g. 37 2012–2013 m. archeologinių tyrinėjimų (unikalus kodas: 27077) ataskaita. T. 2. Inventorinti radiniai. Klaipėda, 2016.
- [56] REBEYOROLLES, Jean. *Collectible Pipes*. Paris: Flammarion, 2002, p. 23–25.
- [57] RIDOVIC, Anna. Hungary. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, 2009, Vol. 2, 2009, p. 65–74.
- [58] SAMALAVIČIUS, Almantas. Tabakas Lietuvoje. *Vilniaus miesto kultūra ir kasdienybė XVII–XVIII amžiuose*. Vilnius: Edukologija, 2011, p. 73–78.
- [59] SLIESORIŪNAS, Gintautas. *Lietuvos istorija*. T. VI tomas. *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XVI a. pabaigoje – XVIII a. pradžioje (1588–1733 metais)*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2015, p. 236.
- [60] SMITH, Adam. *Tautų turtas*. Vilnius: Margi raštai, 2004, p. 427, 432.
- [61] SZEWCZYK-WOJTASIEWICZ, Magdalena. *Fajki w zbiorach zamku królewskiego na Wawelu*. Kraków: Zamek Królewski na Wawelu, 2011, p. 3–14.
- [62] SIWIAK, Wojciech. Funde preussischer Pfeifen in Polen auf der Grundlage publizierter Materialien. Ein Abriss der Forschungsproblematik. *Knasterkopf. Facheitschrift für Tonpfeifen und historischen Tabakgenuss*. Band 18. Görlitz und Leipzig: Verlag Kügler & Kluttig, 2005, s. 35–38.
- [63] SPRAINAITIS, Raimondas. XVII–XIX a. olandiško tipo pypkės Klaipėdos kultūrinuose sluoksniuose. *Vakarų baltų archeologija ir istorija*. Tarptautinės respublikinės mokslinės konferencijos medžiaga. Klaipėda, 1989, p. 150–155.
- [64] STAM, Ruud. Germany. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, 2009, Vol. 2, p. 59–64.
- [65] STAM, Ruud. Netherlands. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, 2009, Vol. 2, p. 93–108.
- [66] SÜNGÜ, Ertuğrul. *Understanding different interactions of coffee, tobacco and opium culture in the lands of Ottoman empire in the light of the pipes obtained in excavations*. Istanbul: Istanbul Bilgi University, 2014, p. 96, 97, 99, 118.
- [67] ŠMIGELSKYTE-STUKIENĖ, Ramunė. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės išdo komisijos tabako departamentas. Struktūra ir tarnautojai. *Kintančios Lietuvos visuomenė: struktūros, veikėjai, idėjos*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015, p. 219–236.
- [68] TEICHNER, Felix. Tonpfeifenbäcker in Berlin und Brandenburg 2: Bodenfunde aus Berlin, Königs Wusterhausen, Kloster Zinna und Potsdam. *Ethnogr.-Archäol.*, 2001, Z. 42, s. 265–305.
- [69] VYŠOHLID, Martin. Bohemia. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, 2009, Vol. 2, p. 23–32.
- [70] VYŠOHLID, Martin. Keramické dýmky v archeologických nálezích a jejich vypovídací možnosti. *Archeologie ve středních Čechách*. 13. Praha: Ústav archeologické památkové péče středních Čech, 1997, 2009, s. 965–1000.
- [71] VYŠOHLID, Martin. Keramické dýmky ze zaniklého židovského města v Praze-libni. *Archeologie ve středních Čechách*. 18. Praha: Ústav archeologické památkové péče středních Čech, 1997, 2014, s. 903–921.
- [72] WALKER, Iain C. The Central European Origins of the Bethabara, North Carolina, Clay Tobacco-Pipe Industry. *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe*. IV. Europe. I. Oxford: B. A. R., 1980, p. 11–70.
- [73] WITKOWSKA, Teresa. Fajki z posesji przy zaułku kocim na placu Dominikańskim we Wrocławiu. *Śląskie sprawozdania archeologiczne*. XLV. Wrocław, 2003, s. 231.
- [74] WITKOWSKA, Teresa. Der Handel mit Rostiner Tonpfeifen aufgrund Archäologischer funde. *Knasterkopf. Facheitschrift für Tonpfeifen und historischen Tabakgenuss*. Band 18. Görlitz und Leipzig: Verlag Kügler & Kluttig, 2005, s. 39–42.

- [75] ZIMMERMANN, Edward; KÜGLER, Martin. Rettet die letzte Pfeifenfabrik Polens in Zborowskie! *Knasterkopf. Facheitschrift für Tonpfeifen und historishen Tabakgenuss*. Band 4. Höhr-Grenzhausen: Hanush & Ecker, 1991, s. 12–18.
- [76] ZIMMERMANN, Edward; KÜGLER, Martin. Die Marken auf den Tonpfeifen der Fabrik in Rostin. *Knasterkopf. Facheitschrift für Tonpfeifen und historishen Tabakgenuss*. Band 6. Höhr-Grenzhausen: Hanush & Ecker, 1992, s. 15–20.
- [77] ŽIEMELIS, Darius. XVI–XVIII a. Abiejų Tautų Respublikos užsienio prekybos struktūra ir mastas: LDK atvejis (II). *Lituanistika*, 2011, t. 57, Nr. 4(86), p. 365–385.
- [78] ŽULKUS, Vladas. *Viduramžių Klaipėda: miestas ir pilis, archeologija ir istorija*. Vilnius: Žara, 2002, p. 118.
- [79] ŽVIRBLYS, Atas. XVII–XIX a. molinės pypkės Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje. Magistro darbas. Vilnius, 2008, p. 22–30.
- [80] ŽVIRBLYS, Atas. XVII a. olandiškos pypkės su pranašo Jonos atvaizdu. *Chronicon Palatii Magnorum Ducum Lithuaniae*. Vol. IV. Vilnius: Nacionalinis muziejus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, 2018, p. 385–391.
- [81] БААШ, Эрнст. *История экономического развития Голландии в XVI–XVII веках*. Москва: Иностранная литература, 1949, с. 140–141.
- [82] ДОРОШЕНКО, В. В. Протоколы Рижского суда как источник для изучения экономических связей Риги с русскими, белорусскими и литовскими землями в XVII в. *Экономические связи Прибалтики с Россией*. Сборник статей. Рига: Зинатне, 1968, с. 117–146.
- [83] ДОРОШЕНКО, В. В. *Торговля и купечество Риги в XVII в.* Рига: Зинатне, 1985, с. 69, 149, 157, 158, 166.
- [84] МЕТЕЛКИНА, К. М. Курительные трубки конца XVIII – начала XIX веков из Шуйского раскопа. *Успехи современного естествознания*, 2012, № 5, с. 17–18. [Interaktyvus]. [Žiūrėta 2019 01 12]. Prieiga per internetą: <http://www.natural-sciences.ru/ru/article/view?id=30028>
- [85] ЛЕВКО, Ольга Николаевна. *Средневековое Гончарство Северо – восточной Беларуссии*. Минск, 1992, с. 140.
- [86] ЛИФАНОВ, Н. А. Предварительные результаты археологических работ на территории исторического центра города Самара в октябре 2013 г. *Итоги археологических исследований в Самарской области в 2013 году*. Самара, 2014, с. 144.
- [87] *Российское законодательство X–XX веков*: Тексты и коммент. В 9-ти т. Под общ. ред. и с предисл. О. И. Чистякова. Т. 1. *Законодательство Древней Руси*. Отв. ред. В. Л. Янин. Москва: Издательство «Юридическая литература», 1984, с. 178–179.
- [88] ШАСКОЛЬСКИЙ, И. П. Торговля России с Прибалтикой и Западной Европой в XVII в. *Экономические связи Прибалтики с Россией*. Сборник статей. Рига: Зинатне, 1968, с. 61.
- [89] ВОЛКОВ, И. В.; НОВИКОВА, Г. Л. Красноглиняные «турецкие» курительные трубки в собрании Музея истории города Москвы. *Археологические памятники Москвы и Подмосквья*. Москва: Музей истории города Москвы, 1996, с. 134–152.

ATAS ŽVIRBLYS

Clay Tobacco Pipes in Europe from the Late Sixteenth to the First Half of the Nineteenth Century: Geographical and Cultural Contexts

Summary

The aim of the article is to present a summary of the history of clay tobacco pipes in Europe and to explore their cultural and geographical context.

In post-medieval archaeological sites, clay tobacco pipes are quite common finds. The first evidence of tobacco in Western Europe dates from the late sixteenth century, during the Age of Discovery. The industry of tobacco pipe manufacturing started in the early seventeenth century, and English pipe makers and smokers were the innovators of the new habit and style of smoking. Soon after that, Dutch cities like Amsterdam and Gouda became major centres in producing and selling clay tobacco pipes. Through the Baltic and Mediterranean harbours and then along land routes, tobacco spread across Europe as a product of colonial trade and a new habit of smoking as such. The Thirty Years' War and Northern Wars played a crucial role in the consumption of tobacco, because soldiers rapidly accepted and spread the new culture of smoking.

In the eastern and south-eastern European region, tobacco and pipes appeared in the early seventeenth century. Despite this fact, smoking as an incorrect habit was banned or restricted in Russia and the Ottoman Empire in effect of the rulers' decisions. Only in the late seventeenth century all the prohibitions of tobacco consumption were lifted. At this time, clay tobacco pipes manufactured by the locals predominated in the regions of Eastern Europe. One-piece tobacco pipes with long stems manufactured by the Dutch and the English were still in use but in smaller quantities than locally produced pipes. These, so often called composite, stub-stemmed, or 'chibouk' pipes, were produced in very different shapes and styles. Scarce marked specimen of these pipes and the lack of historical sources show that production was mostly regional. Otherwise, it is not uncommon to discover that some models of or ornaments on the pipes are widespread from the Baltic region to Northern Africa.

The history of smoking and its uneven spread across Europe from the late sixteenth to the first half of the nineteenth century were caused by various reasons. The article focuses on the different contexts of this subject: pipe making traditions in the Early Modern times were impacted by critical or indifferent view of religion, political decisions, economical and geographical situation, different art styles, and the like.

Keywords: post-medieval archaeology, clay tobacco pipes, colonial goods, Dutch clay tobacco pipes, composite clay tobacco pipes